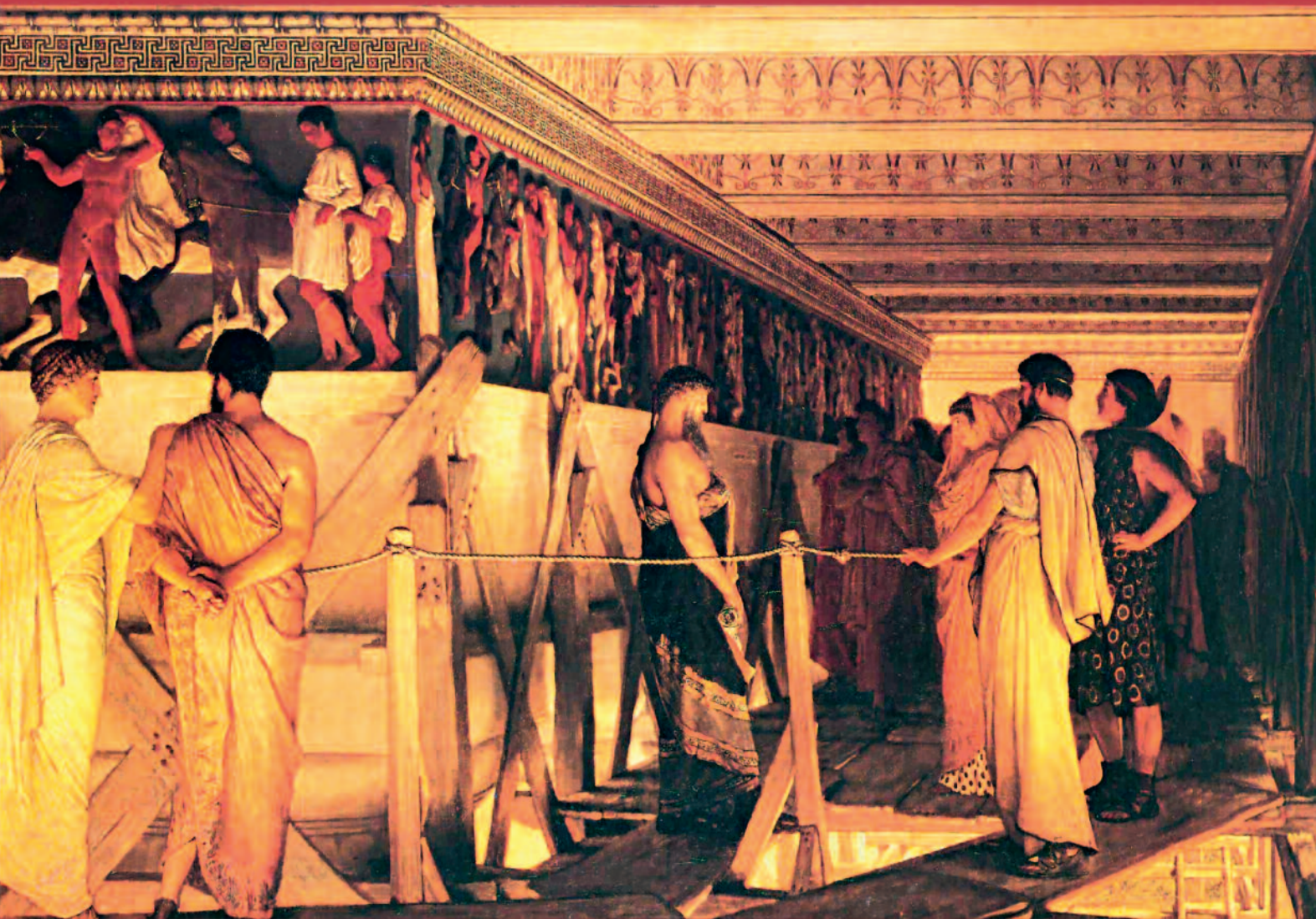

ΠΕΙΡΑΪΚΟ ΟΡΟΣΗΜΟ

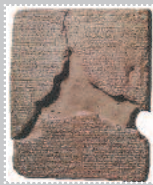

σελ. 4

σελ. 8

σελ. 14

σελ. 17

σελ. 20

- 3 Γνώμη**
Νεοφυείς επιχειρήσεις: μια νέα μορφή επιχειρηματικότητας
Του Γιάννη Πολυχρονόπουλου Προέδρου του Συλλόγου
"Φίλοι του Αρχαιολογικού Μουσείου και Αρχαιολογικών Χώρων - Μνημείων Πειραιά"
- 4 Αρχιτεκτονικά**
Οικία Ευστάθιου και Κρίτωνα Δηλαβέρη (Κτίριο Δικηγορικού Συλλόγου Πειραιά)
Του Γιώργου Γάρδα, Αρχιτέκτονα Μηχανικού - Πολιτικού Μηχανικού Ε.Μ.Π.
- 8 Αρχαιογνωστικά**
Οι δρόμοι και οι μέθοδοι της Αρχαιογνωσίας.
4. Ο χώρος και χρόνος της ιστορίας
Του Γιώργου Σταϊνχάουερ, Αρχαιολόγου - τ. Εφόρου Αρχαιοτήτων
- 14 Ερευνητικά**
Η τεχνολογία αιχμής των Μινωιτών και Μυκηναίων
στην Ελληνική Επικράτεια κατά τη 2η χιλιετία π.Χ.
Μέρος 7ο: Εργατική Δύναμη για τα Μεγάλα Κατασκευαστικά Έργα
Του Κωνσταντίνου Σ. Γιαννακού, Δρα Πολιτικού Μηχανικού, Fellow ASCE,
Γεν. Γραμματ. Εταιρείας Διερεύνησης Αρχαιο-Ελληνικής και Βυζαντινής Τεχνολογίας/ΕΔΑΒΥΤ.
- 17 Ματιές στην Πειραιϊκή Ιστορία**
Η Εθνική Εορτή της 25 Μαρτίου 1821 εν Πειραιεί εν έτει 1884
Του Δημήτρη Κρασονικολάκη, Αντιπροέδρου Φιλολογικής Στέγης Πειραιά,
Προέδρου Ινστιτούτου Πειραιϊκών Ερευνών
- 20 Επαιδευτικά**
Το Σχολείο πηγαίνει στο Μουσείο
Της Εύης Πίνη, αρχαιολόγου, Υπεύθυνης Γραφείου Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων
Εφορείας Αρχαιοτήτων Πειραιώς και Νήσων
- 24 Εν τέλει... Σχολιογραφικά**

“ΠΕΙΡΑΪΚΟ ΟΡΟΣΗΜΟ”

Τριμηνιαία Έκδοση του Συλλόγου “ΦΙΛΟΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ - ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΠΕΙΡΑΙΑ”
Αλκιβιάδου 229, 185 36 Πειραιάς • Τηλ.: 210-42.88.018 - Τηλ. & Φαξ 210-42.88.017 • E-mail: mouseio.pelrala@gmail.com
• ΚΩΔ. ΕΝΤΥΠΟΥ 035702 • Τεύχος 66 • Ιανουάριος - Φεβρουάριος - Μάρτιος 2019

ΕΚΔΟΤΗΣ:

ΓΙΑΝΝΗΣ ΠΟΛΥΧΡΟΝΟΠΟΥΛΟΣ
Δερβενακίων 24, 185 45 Πειραιάς,
Τηλ. 210-4060000

ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ ΥΛΗΣ:

ΚΩΣΤΗΣ ΜΑΝΩΛΑΚΗΣ
Πύλης 75-79, 185 33 Πειραιάς
Τηλ.: 210-4121935

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ:

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΓΑΡΔΑ
ΚΩΣΤΗΣ ΜΑΝΩΛΑΚΗΣ
ΓΕΡ.-ΝΙΚ. ΜΠΟΥΓΑΣ

Το περιοδικό κυκλοφορεί εκτός εμπορίου.
Διανέμεται δωρεάν.

Τα ενυπόγραφα άρθρα δεν εκφράζουν υποχρεωτικά τις
απόψεις του Διοικητικού Συμβουλίου του Συλλόγου.

ΑΤΕΛΙΕ - ΕΚΤΥΠΩΣΗ: ΓΕΩΡΓΙΑ & ΜΑΡΙΑ - ΕΛΕΝΗ ΜΟΥΡΟΥΣΙΑ Ο.Ε.
Κολλοκοτρώνη 144, 185 36 ΠΕΙΡΑΙΑΣ
Τηλ.: 210-41 82 591, 210-4537521, Φαξ: 210-45 32 911
E-mail: mourousias1@yahoo.gr

ΣΗΜΕΙΑ ΔΙΑΘΕΣΗΣ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ “ΠΕΙΡΑΪΚΟ ΟΡΟΣΗΜΟ”

- Δημαρχείο Πειραιά: Πλ. Κοραή 1
- Αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιά: Χαρ. Τρικούπη 31
Βιβλιοπωλεία:
 - ΒΙΒΛΙΟΤΟΠΙΑ: Εθνικής Αντιστάσεως 23, Πειραιάς
 - ΝΕΟΣ ΚΥΚΛΟΣ: Καραολή & Δημητρίου 43, Πειραιάς
 - ΣΤΑΧΥ: Πραξιτέλους 121 και Τσαμαδού 57
- Παρασκευόπουλος Ν. & ΣΙΑ Ο.Ε. Καραϊσκού 157, Πειραιάς και
Φίλωνος 35, Πειραιάς
- Βιβλιοπωλείο Καλούδη, Φίλωνος 31, Πειραιάς
- Τσιούστας Ανδρέας & Ουρανία Ο.Ε., Κολλοκοτρώνη 100, Πειραιάς

Εξώφυλλο: Πίνακας του Ολλανδού ζωγράφου Lawrence Alma Tadema "Ο Φειδίας δείχνει τη ζωφόρο του
Παρθενώνα στους φίλους του" (1868)

Νεοφυείς επιχειρήσεις: μια νέα μορφή επιχειρηματικότητας

του **ΓΙΑΝΝΗ ΠΟΛΥΧΡΟΝΟΠΟΥΛΟΥ**

**Πρόεδρου του Συλλόγου
"Φίλοι Αρχαιολογικού Μουσείου,
και Αρχαιολογικών Χώρων - Μνημείων Πειραιά"**

Στις αρχές της τρέχουσας δεκαετίας έκανε την εμφάνισή της μία άγνωστη λέξη: "start up" ή "νεοφυής επιχείρηση" για να περιγράψει ένα νέο μοντέλο επιχειρηματικότητας που περιλαμβάνει τις επιχειρήσεις εκείνες που δημιουργούνται με ελάχιστα κεφάλαια, βασίζονται συνήθως σε μία ιδέα καινοτομική, έχουν ταχύτατη ανάπτυξη και έχοντας μία έντονη εξωστρέφεια, απευθύνονται, στις περισσότερες περιπτώσεις, στη διεθνή αγορά. Οι επιχειρήσεις αυτές, των οποίων οι εμπνευστές είναι κυρίως νέοι, καλύπτουν συγκεκριμένες ανάγκες και κενά και αγκαλιάζουν όλους τους τομείς της οικονομικής ζωής. Βασίζονται στις νέες τεχνολογίες και τα τελευταία πέντε χρόνια έχουν και στη χώρα μας ραγδαία αύξηση. Δραστηριοποιούνται κυρίως στον τομέα της νέας τεχνολογίας, στον αγροδιατροφικό τομέα, στον τουρισμό, στη ναυτιλία, στην ενέργεια κ.ά. Διαφέρουν από τις παραδοσιακές επιχειρήσεις, κομίζοντας εναλλακτικά μοντέλα λειτουργίας. Η αρχική τους μορφή είναι προσωρινή. Συγκροτούνται ομάδες στη βάση μιας ιδέας με αλληλοσυμπληρούμενες ειδικότητες και ρόλους, αναπτύσσουν την ιδέα με την αναζήτηση λύσεων στα προβλήματα που ανακύπτουν στην πορεία, ώστε τελικά να πάρει "σάρκα και οστά", να υλοποιηθεί.

Τα πρώτα χρόνια της εμφάνισής του, η αναζήτηση χρηματοδότησης και η προσέλκυση επενδυτικών κεφαλαίων για την υλοποίηση της ιδέας ήταν ένα από τα δύσκολα ζητούμενα. Σήμερα πλέον ωριμάζει το "οικοσύστημα" γύρω από το οποίο κινούνται και λειτουργούν οι νεοφυείς επιχειρήσεις. Διαμορφώνονται οι κατάλληλες δομές που προσπαθούν να διευκολύνουν τη μετάβαση αυτών των επιχειρήσεων σε μία κανονική λειτουργία, ξεπερνώντας το μεταβατικό στάδιο.

Έχουν πυκνώσει τελευταία οι διαγωνισμοί "hackathon", όπου προγραμματιστές και άλλες ειδικότητες, άγνωστοι μεταξύ τους, συγκροτούν ομάδες οι οποίες με ένα μαραθώνιο συζητήσεων καταλήγουν, αποκρυσταλλώνουν και αναπτύσσουν μια χρήσιμη ιδέα. Με ένα δημιουργικό και πρωτότυπο τρόπο επεξεργάζονται, μέσα σε ένα συγκεκριμένο χρόνο, ιδέες και προτάσεις, οι οποίες εισφέρουν κάτι καινούργιο και πρωτόγνωρο. Υπάρχουν επίσης διαγωνισμοί νεοφυών επιχειρήσεων στην Ελλάδα και Ευρώπη, που παρουσιάζουν οι εμπνευστές τους τις ήδη επεξεργασμένες ιδέες τους και τα βήματα που έχουν κάνει στη λειτουργία τους σε ένα πρώιμο βέβαια στάδιο.

Έναν τέτοιο διαγωνισμό, διεξάγει ο Δήμος Πειραιά πετυχημένα, εδώ και χρόνια, που αφορά την καινοτομία στη γαλάζια οικονομία με την ονομασία: "Blue Growth".

Είναι πράγματι εντυπωσιακός ο πλούτος και η πρωτοτυπία των ιδεών σε αυτούς τους διαγωνισμούς. Μέσα από αυτούς δίνεται η δυνατότητα στους διαγωνιζόμενους να δοκιμάσουν τις προτάσεις τους, να δουν τις ελλείψεις τους, τα κενά τους και σε τελευταία ανάλυση να βελτιωθούν. Τους δίνεται επίσης η δυνατότητα και η ευκαιρία να βρουν στήριξη από δομές, να γίνουν ευρύτεροι γνωστοί, ανεξάρτητα αν κερδίσουν ή όχι στον διαγωνισμό. Όλα αυτά διαμορφώνουν ένα δημιουργικό περιβάλλον που συμβάλλει στην ώθηση της επιχειρηματικότητας στο μπόθλιασμά της με τους νέους ανθρώπους, εμποδώνοντας μία νέα επιχειρηματική κουλτούρα. Φυσικά δεν είναι όλα ιδανικά και "ανεφελια". Δεν φτάνει σήμερα να έχεις μια καλή ιδέα για να επιτύχεις. Απαιτούνται πολλά άλλα: ευελιξία, καλός προγραμματισμός, προσέλκυση χρηματοδότησης, πρόβλεψη για εκτίμηση πιθανών κινδύνων και εμφάνιση ανταγωνιστών, αβεβαιότητα και ρίσκο, πιθανές αποτυχίες.

Τα τελευταία χρόνια καταβάλλονται προσπάθειες, ώστε να μορφοποιηθούν οι δομές στήριξης που προσφέρουν "θερμοκοιτίδες", τεχνολογικά πάρκα, "εκκολληπτήρια" χώροι συνεργασίας και προγράμματα επιτάχυνσης. Όσον αφορά στη χρηματοδότηση αναπτύσσονται αντίστοιχα χρηματοδοτικά εργαλεία που απευθύνονται στις νεοφυείς επιχειρήσεις. Υπάρχει π.χ. πρόβλεψη στο ΕΣΠΑ 2014 - 2020. Δημιουργούνται ακόμη σχήματα από διάφορους φορείς όπως τράπεζες ή το Κέντρο Επιχειρηματικότητας και Πολιτιστικής Ανάπτυξης ΚΕΠΑ. Επίσης υπάρχουν εξειδικευμένα Ευρωπαϊκά προγράμματα για τις μικρές επιχειρήσεις όπως το "JEREMIE" από το Ευρωπαϊκό Ταμείο Επενδύσεων ή το Ταμείο Επιχειρηματικών Συμμετοχών (EquiFund) που για την επόμενη πενταετία προβλέπει 500 εκατομμύρια ευρώ για ελληνικές νεοφυείς επιχειρήσεις. Για να καταλάβουμε η σημασία της νέας αυτής μορφής επιχειρηματικότητας στην Ελλάδα παραθέτουμε ένα απόσπασμα από το περιοδικό "forbes" που δημοσίευσε πριν από δύο περίπου μήνες: "Αν και η Ελλάδα διανύει μεταβατική περίοδο η στιγμή είναι κατάλληλη να δοθεί προσοχή στις ελληνικές νεοφυείς επιχειρήσεις, διότι υπάρχουν εταιρείες - διαμάντια στη χώρα"

ΟΙΚΙΑ ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ ΚΑΙ ΚΡΙΤΩΝΑ ΔΗΛΑΒΕΡΗ

(ΚΤΙΡΙΟ ΔΙΚΗΓΟΡΙΚΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ ΠΕΙΡΑΙΑ)

Του ΓΙΩΡΓΟΥ ΓΑΡΔΑ
Αρχιτέκτονα Μηχανικού Ε.Μ.Π.
Ποιητικού Μηχανικού Ε.Μ.Π.

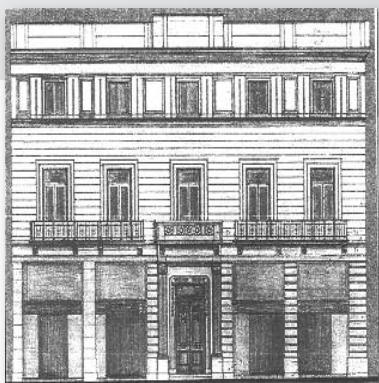
Εικ. 1 Οικία Ευστάθιου και Κρίτωνα Δηλαβέρη (Γ. Γάρδας)

Α. ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

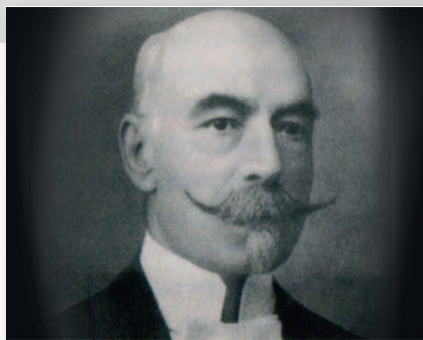
Στην οδό Ηρώων Πολυτεχνείου 47, βρίσκεται το τριώροφο κτίριο ιδιοκτησίας του Ταμείου Προνοίας Δικηγόρων Πειραιά (Τ.Π.Δ.Τ.). Στον πρώτο όροφο, στεγάζεται ο Δικηγορικός Σύλλογος Πειραιά. Ανεγέρθηκε το 1913-1914, από τον Ευστάθιο Δηλαβέρη, σε οικοπέδο, όπου παλιά υπήρχε το θέατρο Καμπανέλη (χειμερινό θέατρο Πειραιά). Το κτίριο αυτό αγοράστηκε από το Τ.Π.Δ.Τ., το έτος 1937, από τον ιδιοκτήτη του Κρίτωνα Δηλαβέρη, γιο του Ευστάθιου Δηλαβέρη.

Ο Ευστάθιος Δηλαβέρης (Εικ. 2), γεννήθηκε το 1855 στον Καραβά Κυθήρων. Σε ηλικία 20 ετών ήρθε στον Πειραιά, έγινε κοσμηματογράφος (ζωγραφική οροφής) και αρχικά ασχολήθηκε ως εργολάβος οικοδομών. Μετέβη στην Μασσαλία, όπου έμαθε την τέχνη κατασκευής κεραμιδιών και τούβλων. Το 1880, επέστρεψε στον Πειραιά, όπου παρέμεινε μέχρι τον θάνατό του (1936), με πλούσιο φιλανθρωπικό έργο, τόσο για τον αγαπημένο του Πειραιά (δωρεές σε φιλανθρωπικά ιδρύματα όπως το Τζάνειο του Πειραιά με πτέρυ-

γα που ανήκει στο Χατζηκυριάκειο Ορφανοτροφείο Πειραιά, τον Πειραιϊκό σύνδεσμο κ.α.), όσο και τον τόπο γέννησής του τα Κύθηρα (Ιατρείο Καραβά, συνεισφορά στην κατασκευή παρθεναγωγείου, χρηματοδότηση δρόμου Καραβά-Αγίας Πελαγίας, ενίσχυση Γυμνασίου Κυθήρων κ.α.). Μετά την επιστροφή του από την Μασσαλία, επιδόθηκε στην ίδρυση του πρώτου στη Ελλάδα εργοστασίου κατασκευής μωσαϊκών πλακών (1988, στην διασταύρωση των οδών Χαϊδαρίου και Κάστορος), και τελικά ίδρυσε το 1902 στην οδό Θηβών στην Νίκαια (Εικ. 3) το πρώτο εργοστάσιο κεραμοποιίας ("Ευρωπαϊκών Κεράμων και Μωσαϊκών Πλακών") (Εικ. 4). Όπως αναφέρεται στο visitkythera.gr, η κεραμοποιία το 1920 είχε προσωπικό 150 άνδρες και 20 γυναίκες και δυνατότητα κατασκευής 4 εκατ. κεράμων γαλλικού τύπου και 2 εκατ. Πλίνθων. Η βιομηχανία Δηλαβέρη, εισήγαγε στην αγορά τα επίπεδα κεραμίδια τύπου Μασσαλίας και τους διάτρητους οπτόπλινθους, που κατασκευάζονταν με ατμοκίνητα μηχανήματα σε καμίνια Γερμανικού τύπου με ανεστραμμένη φλόγα, που λειτουργούσαν με γαιάνθρακα. Το 1935 επέκτεινε τις δραστηριότητές του, κατασκευάζοντας στην Λεύκα του

Εικ. 1α Σχέδιο πρόσοψης
("ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ" Μιχ. Βλάμος)

Εικ. 2 Ευστάθιος Δηλαβέρης
(visitkythera)

Εικ. 3 Κεραμοποιία Δηλαβέρη στην Νίκαια
(GOOGLE)

Εικ. 4 Κεραμοποιία Δηλαβέρη-Λεύκα
(GOOGLE)

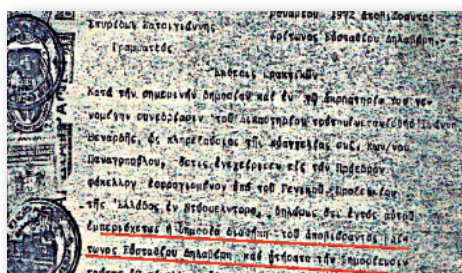
Εικ. 5 Κεραμοποιία Δηλαβέρη στην
Λεύκα (Β. Κουτουζής)

Εικ. 6 Λογότυπος εταιρείας
(Β. Κουτουζής)

Εικ. 7 Κρίτων Δηλαβέρης
(Β. Κουτουζής)

Εικ. 8 Διαθήκη Κρίτωνα (Β. Κουτουζής)

Εικ. 9 Δρύινη εξώθυρα (Γ. Γάρδας)

Πειραιά (Εικ. 5,6) το νέο εργοστάσιο του πλίνθο-κεραμοποιίας. Με πλάκες Δηλαβέρη έχουν στρωθεί πολλά Δημοσια κτίρια (Νοσοκομείο Ευαγγελισμός, Στρατιωτικό Νοσοκομείο, Νοσοκομείο Παίδων, η πρώην Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων, Τζάνειο Νοσοκομείο, Βασάνειος Ναυτική Σχολή στον Πειραιά, Ξενοδοχείο Ακταίον κ.α.). Το 1912, αγόρασε από την "Τράπεζα Μυτιλήνης", το οικόπεδο της τότε Λεωφόρου Σωκράτους (μετέπειτα Βασιλέως Κων/νου) όπου ανήγειρε το 1913-1914 την κατοικία του.

Μετά το θάνατο του (1 Αυγ. 1936 στον Πειραιά), τα ηνία των επιχειρήσεων του, ανέλαβε ο γιός του Κρίτωνα (Εικ. 7). Ο Κρίτωνα Δηλαβέρης δωρητής και ευεργέτης του Πειραιά γεννήθηκε στην μεγάλη του αγάπη, τον Πειραιά, το 1894. Το 1914 πήρε το πτυχίο της Νομικής. Ο ευπατρίδης Κρίτωνα Δηλαβέρης, πολυσχιδής προσωπικότητα με πολύπλευρες επιχειρηματικές και κοινωνικές δράσεις μαζί με την αγαπημένη του σύζυγο Αθηνά (1908-1970), αδελφή της Κατίνας Παξινοῦ, που ήταν το στήριγμα του (το υπόλοιπο "είναι" του), αφού δεν είχαν απογόνους. Εξελέγη Βουλευτής Πειραιώς και Νήσων (1946-1950) διετέλεσε πρόεδρος του Συνδέσμου Γηγενών Πειραιωτών ως τον θάνατό του και πρόεδρος του Ροταριανού Ομίλου Πειραιά,

(1952-1954) και βοήθησε με την σύντροφο του Αθηνά στην ανάπτυξη του Πειραιά, ύστερα από την καταστροφή που υπέστη επί Γερμανικής Κατοχής. Ως Πρόεδρος του Ναυτικού αθλητικού Συλλόγου Πειραιά, με δικά του έξοδα, έχτισαν τον όροφο που βρίσκεται σήμερα το εντευκτήριο του Ομίλου.

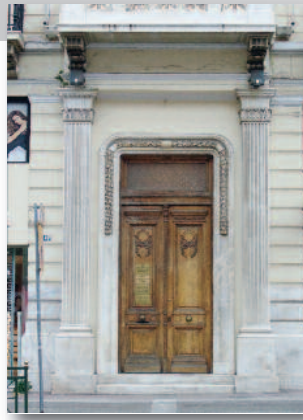
Μετά τον θάνατό του (1972), δύο χρόνια από τον θάνατο της αγαπημένης συζύγου του Αθηνάς, όλη η περιουσία του, περιήλθε στον Δήμο Πειραιά, αφού ο ίδιος είχε φροντίσει γι' αυτό με διαθήκη (Εικ. 8).

Β. ΤΟ ΚΤΙΡΙΟ

Το κτίριο, μεγαλοπρεπές στην λιτότητα του (Εικ. 1), είναι τριώροφο με κατάστημα στο ισόγειο. Δεν αποτελεί τυπικό δείγμα νεοκλασικού κτιρίου, αφού έχει πολλά εκλεκτικιστικά στοιχεία. Ατυχώς, δεν ανευρέθηκαν ασφαλή τεκμήρια για τον χρόνο κατασκευής του κτιρίου, καθώς και για τον αρχιτέκτονα που το σχεδίασε. Πιθανολογείται ότι αρχιτέκτων ήταν ο Παν. Ζήζηλας (1861-1931) (Ποσειδώνιο Ξενοδοχείο στις Σπέτσες) και ο χρόνος κατασκευής ήταν μετά το 1913 που αγοράστηκε

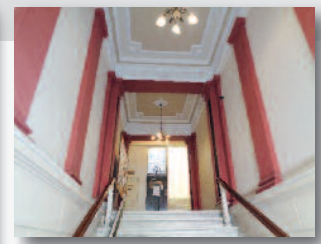
Εικ. 10 Εξώθυρα με κεντρικό εξώστη (Γ. Γάρδας)

Εικ. 11 Εξώθυρα (Γ. Γάρδας)

Εικ. 12 Κεντρικός εξώστης (Γ. Γάρδας)

Εικ. 13 Είσοδος κτιρίου (Γ. Γάρδας)

Εικ. 14 Κλίμακα εισόδου (Γ. Γάρδας)

Εικ. 15 Οροφή εισόδου (Γ. Γάρδας)

Εικ. 16 Είσοδος κτιρίου (Γ. Γάρδας)

το οικόπεδο από την τράπεζα Μυτιλήνης. Παραθέτουμε εδώ, αυτούσια, τα γραφόμενα του κ. Μιχαήλ Βλάμου, στο βιβλίο του "Πειραιϊκά Μελετήματα", σχετικά με το θέμα αυτό:

"Πότε ανηγέρθη όμως το κτίριο και ποιος ο αρχιτέκτων; Η ύπαρξη σχεδιαγράμματος του μηχανικού Π. Ζήζηλα υπό ημερομηνία 9/9/14 προσδιορίζει τον χρόνο ανεγέρσεως στο 1914-15 αλλά δεν λύνει το πρόβλημα του αρχιτέκτονος. Το ίδιο και τα νεότερα σχεδιαγράμματα του 1956 από τον Ανδριανό Λαζαρίμο. Θα πρέπει να αποκλείσουμε το μεγάλο αρχιτέκτονα Ιωάννη Λαζαρίμο που σχεδίασε το Δημοτικό Θέατρο Πειραιά, τον Άγιο Νικόλαο κ.α. (το μεν διότι πέθανε το 1913, το δε διότι ο νεότερος του Α. Λαζαρίμος δεν θα έκανε μελέτες κατεδαφίσεως του κτιρίου ενός λαμπρού συνώνυμου του αρχιτέκτονος".

Το κτίριο έχει χαρακτηριστεί, α-

Εικ. 17 Χωλλ κατοικίας (Γ. Γάρδας)

Εικ. 18 Κύριος χώρος (Γ. Γάρδας)

πό το Υπουργείο Πολιτισμού, διατηρητέο ως "αξιόλογο τριώροφο λιθόκτιστο κτίριο των αρχών του αιώνα μας, το οποίο συγκεντρώνει αξιόλογα αρχιτεκτονικά και μορφολογικά γνωρίσματα". Στην όψη, είναι απόλυτα συμμετρικό, στον άξονα του μέσου της προσόψεως (Εικ. 1,1α), με ιδιαίτερα τονισμένη την κύρια είσοδο, με την βαριά περίτεχνη δρύινη θύρα (Εικ. 9), που πλαισιώνεται με μαρμάρινο γλυπτό θύρωμα και δύο προεξέχοντες πεσσούς με αυλακώσεις και γλυπτά κιονόκρανα που "στηρίζουν" το προεξέχον πρέκι του ανοίγματος (Εικ. 10,11). Ο τονισμός της εισόδου ολοκληρώνεται με τον μαρμάρινο εξώστη με τα συμπαγή διάτρητα στηθαία (Εικ. 12) (πλάτους μεγαλύτερου από τους γειτονικούς του συμμετρικούς εξώστες) και τα περίτεχνα μαρμαρίνα φουρούσια.

Το ισόγειο, που, όπως προαναφέρθηκε είχε εξ' αρχής χρήση καταστημάτων, έχει ύψος 2 ορόφων με εσωτερικό πατάρι, μεγάλα ανοίγματα και μεγάλους φεγγίτες που στηρίζονται σε πεσσούς με σκοτίες. Η είσοδος του κτιρίου (Εικ. 13) είναι εντυπωσιακή με μεγάλο πλάτος. Μαρμαρίνη κλίμακα, αμέσως μετά την εξώθυρα (Εικ. 14), οδηγεί στο επίπεδο του κεντρικού μαρμαρίνου κλιμακοστασίου (περίπου στα 2,50μ.) που οδηγεί στους ορόφους. Πλαισιώνεται από πεσσούς που στηρίζουν την οροφή με τα εντυπωσιακά γύψινα φατνώματα που τονίζουν την μεγαλοπρέπεια του κτιρίου (Εικ. 15,16,).

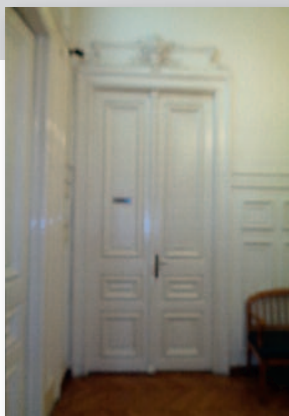
Στον Α' όροφο, ήταν η κατοικία του ιδιοκτήτη (Σήμερα τα γραφεία του Δικηγορικού Συλλόγου Πειραιά). Η κατοικία, είναι εντυπωσιακή με πλούσιους χώρους με μεγάλο ύψος και εντυπωσιάζει

Εικ. 19 Κύριος χώρος
(Γ. Γάρδας)

Εικ. 20 Οροφές
(Γ. Γάρδας)

Εικ. 21 Εσωτερική θύρα
(Γ. Γάρδας)

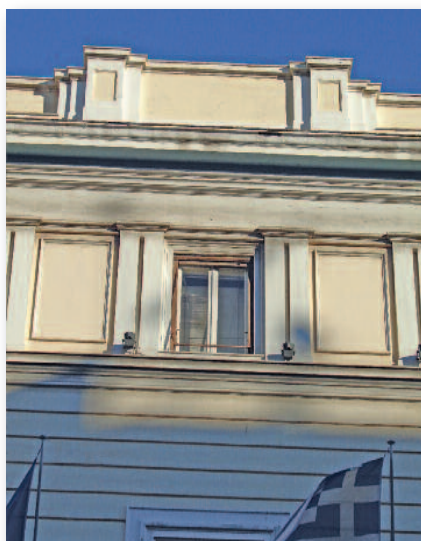
Εικ. 21α Εσωτερική θύρα
(Γ. Γάρδας)

Εικ. 22 Πολυέλαιος (Γ. Γάρδας)

Εικ. 23 Καλοριφέρ (Γ. Γάρδας)

Εικ. 25 Στῆθαίο δώματος (Γ. Γάρδας)

Εικ. 24 Εξώστες (Γ. Γάρδας)

τον επισκέπτη με την διάρθρωση των τοίχων με γύψινους πεσσούς δοκούς και φατνώματα οροφής, όλα με εντυπωσιακές ανάγλυφες γύψινες διακοσμητικές παραστάσεις (**Εικ. 17,18,19,20**). Εντυπωσιακές είναι και οι ξύλινες ταμπλαδωτές θύρες με τις γύψινες διακοσμήσεις στις παραστάδες και τα πρέκια (**Εικ. 21,21α**), δρύινα δάπεδα, πολυέλαιους (**Εικ. 22**) και εντυπωσιακά θερμαντικά χαλύβδινα σώματα με διακοσμητικά σχέδια (**Εικ. 23**). Εξωτερικά, δεξιά και αριστερά από τον κεντρικό εξώστη που καλύπτει την είσοδο, υπάρχουν συμμετρικοί πλατείς μαρμαρίνοι εξώστες (**Εικ. 24**) που στηρίζονται σε μαρμαρίνα φουρούσια, με περίτεχνα σιδηρά κιγκλιδώματα, μεγάλα σε ύψος ανοίγματα με φεγγίτες και εξωτερικό τοίχο με σκοτίες.

Ο Β' όροφος, (σήμερα στεγάζει το Ταμείο Προνοίας των Δικηγόρων) προφανώς προστέθηκε σε δεύτερο χρόνο στο κτίριο. Έχει μικρότερο ύψος και εξωτερικά 5 παράθυρα, ακριβώς στις διαστάσεις πλάτους του κάτωθι ορόφου. Εξωτερικά, διαμορφώνονται με δίδυμους πεσσούς και μετόπη που στηρίζει το εντυπωσιακό γείσο που ολοκληρώνει την όψη του κτιρίου. Στο δώμα το συμπαγές στηθαίο ακολουθεί του πεσσούς των κάτωθι ανοιγμάτων (**Εικ. 25**), με τονισμό του κεντρικού τμήματος που έχει το πλάτος της εισόδου του κτιρίου. Το σύνολο, συνθέτει ένα εντυπωσιακό κτίριο που δίκαια έχει χα-

ρακτηριστεί διατηρητέο.

Τελειώνοντας, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον κ. Γεώργιο Σταματογιάννη, Πρόεδρο του Δικηγορικού Συλλόγου Πειραιά, για την αμέριστη βοήθεια που μου παρείχε στην συλλογή στοιχείων του κτιρίου και την άδεια φωτογράφισης του, καθώς και τον Δικηγόρο κ. Μιχαήλ Βλάμο (μέλος και αυτός του συλλόγου μας "Φίλοι του Αρχαιολογικού Μουσείου και των Αρχαιολογικών Χώρων - Μνημείων Πειραιά"), που ακούραστα και ανιδιοτελώς ασχολείται με τον Πειραιά και πολλά άλλα θέματα, για τις πολύτιμες πληροφορίες που άντλησα, μέσα από το βιβλίο του "Πειραικά Μελετήματα".

Πηγές:

- Βασ. Κουτούζης, (koutouzis.gr) "Ευστάθιος και Κρίτων Δηλαβέρης"
- Μιχ. Βλάμος, "Πειραικά Μελετήματα", 2003, έκδοση Δικ. Συλλόγου Πειραιά
- Visitkythera.com, Ευστάθιος Κρίτωνος Δηλαβέρης, Βιομήχανος"
- Διαδίκτυο

ΟΙ ΔΡΟΜΟΙ ΚΑΙ ΟΙ ΜΕΘΟΔΟΙ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΓΝΩΣΙΑΣ

4. Ο ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Του ΓΙΩΡΓΟΥ ΣΤΑΪΝΧΑΟΥΕΡ

Αρχαιολόγου

τ. Εφόρου Αρχαιοτήτων

τα περασμένα τεύχη εξετάσαμε τους τρόπους προσέγγισης της Αρχαιότητας μέσα από τα υλικά κατάλοιπα της (τα αρχαιολογικά μνημεία), τις μαρτυρίες των συγχρόνων στην ποίηση, τις κωμωδίες και στα δικανικά κείμενα και μέσα από την ιστορική αφήγηση των ιδρυτών της ιστοριογραφίας, του Ηροδότου και του Θουκυδίδη. Σήμερα θα προσπαθήσουμε να γνωρίσουμε τις βασικές συνισταμένες της ιστορίας και να καταλάβουμε πώς αυτές συγκροτούν το συνεκτικό ιστό της ιστορικής αφήγησης.

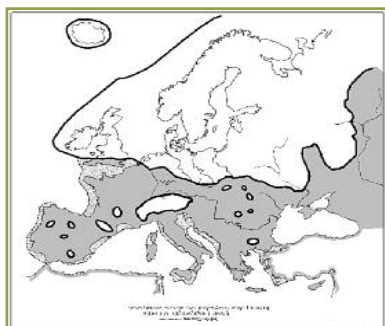
Η ιστορία πραγματοποιείται στο χώρο και το χρόνο. Στην ιστορική σύνθεση: την επιλογή, τη σύνθεση, το σχετισμό και ερμηνεία των γεγονότων, ο ιστορικός κινείται μέσα σε ένα σε μεγάλο βαθμό ξένο γεωγραφικά και χρονολογικό πλαίσιο: ως σκεπτούμε όχι μόνο την επίδραση από την οικιστική ανάπτυξη και την εξέλιξη των συγκοινωνιών, αλλά και την αλλαγή στον τρόπο αντίληψης και μέτρησης χώρου του χρόνου ενός κόσμου χωρίς χάρτες, πυξίδες και ρολόγια. **Η αποκατάσταση, για παράδειγμα, του αρχαίου φυσικού και ανθρώπινου περιβάλλοντος μέσα στον οποίο πραγματοποιείται η ιστορία** αποτελεί συνεπώς μια βασική προϋπόθεση για την κατανόησή της. Όπως από την άλλη πλευρά η διευκρίνιση της αρχαίας αντίληψης του χρόνου (των αρχαίων ρυθμών της διάρκειας, της μέτρησης του χρόνου και της διατήρησης της μνήμης) είναι η απαραίτητη προϋπόθεση για τη σύνθεση των γεγο-

νότων σε μια αφηγηματική ενότητα.

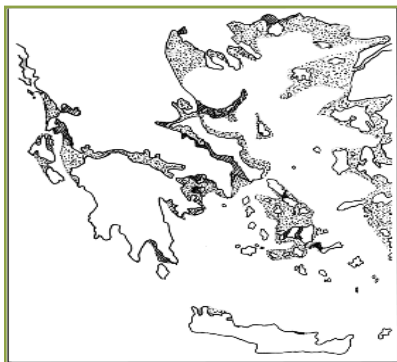
1. Η γεωγραφική διάσταση της ιστορίας αποτελεί το αντικείμενο μελέτης της ιστορικής γεωγραφίας.

Η απόσταση από την αρχαιότητα. Το τοπίο, φυσικό και ανθρώπινο, έχει υποστεί από την Αρχαιότητα τόσες και τόσο μεγάλες αλλαγές, έτσι ώστε πολλές φορές δυσκολευόμαστε να το τοποθετήσουμε στο χάρτη, και ακόμα περισσότερο να αναγνωρίσουμε την ιστορική σημασία του. Κλασικό παράδειγμα αποτελεί η μάχη στα στενά των Θερμοπυλών, που σήμερα λόγω των προσχώσεων του Σπερχειού θα επέτρεπε άνετα τη διάβαση στις μυριάδες του Ξέρξη. Οι αλλαγές αφορούν πρώτα απ' όλα το κλίμα και τις περιοδικές εναλλαγές θερμών και ψυχρών περιόδων από το τέλος της παλαιολιθικής εποχής (εικ. 1,2) έως σήμερα, αλλαγές που είχαν τεράστιες συνέπειες στη παραγωγή της τροφής, στην υγεία του ανθρώπου (εικ. 3) και στην ιστορία της ανθρωπότητας, από το πέρασμα στην Νεολιθική εποχή, το μεγάλο ελληνικό αποικισμό των 8ο -7ο αι. π.Χ., και την κάθοδο των γερμανικών λαών των 3ο-5ο αι. μ.Χ., που καθόρισαν την αρχή και το τέλος της Αρχαιότητας έως τη γαλλική επανάσταση (εικ. 4). Εξίσου σημαντικές είναι οι ιστορικές συνέπειες από τις τεκτονικές αλλαγές π.χ. την ανύψωση της στάθμης της θάλασσας ή της ξηράς (εικ.5-6) ή την έκρηξη ηφαιστειών (εικ.7) και από τη δράση των ποταμών (προσχώσεις αρχαίων λιμανιών και κόλπων π.χ. του Θερμαϊκού (εικ. 8), του

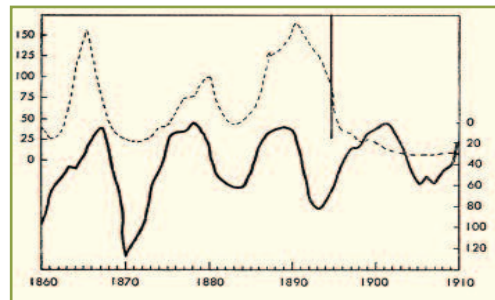
Μαλιακού ή της Μιλήτου κλπ). Ακόμη μεγαλύτερη σημασία -λόγω της έκτασής του και της επίδρασής του στην αναγνωρισιμότητα του χώρου- έχουν οι αλλαγές που συντελέστηκαν και συντελούνται στις μέρες μας τόσο στη μορφή του τοπίου με την ισοπέδωση λόφων, την αποξήρανση ελών και λιμνών. Το δείχνει η (εικ. 9) ή τη δημιουργία νέων με την κατασκευή φραγμάτων), την εκτροπή ποταμών, την επιχωμάτωση ρεμάτων κλπ. όσο και στη ζωή του πληθυσμού. Το δείχνει η υπό εξαφάνιση άγρια (και όχι μόνο, όπως δείχνει η εξέλιξη του πληθυσμού των υποζυγίων, αλόγων και γαϊδάρων) πανίδα, η αποψίλωση των δασών, αλλά από την άλλη πλευρά η διατροφική επανάσταση (ουσιαστικά η απαλλαγή από τη μόνιμη απειλή του λιμού) με την εισαγωγή νέων καλλιεργειών όπως το καλαμπόκι και η πατάτα, της χλωρίδας, που δεν γνωριζε ακόμη όλη αυτή την ποικιλία νέων καρποφόρων και λαχανικών από την Ασία, την Αφρική και τελευταία την Αμερική, και οι σύγχρονες εφευρέσεις, όπως ο ηλεκτρισμός, που επηρέασαν τον τρόπο, τους ρυθμούς, την ποιότητα και το χρώμα της ζωής καταργώντας π.χ. ουσιαστικά τη διαφορά της νύχτας από τη μέρα. Η επανάσταση - από το τραίνο έως το διαδίκτυο, κάνει για μας αδιανόητες τις δυσκολίες της επικοινωνίας

Εικ. 1. Η μεγαλύτερη έκταση των παγετώνων στην Ευρώπη κατά την Παλαιολιθική εποχή (με διακεκομμένη γραμμή σημειώνεται η ακτογραμμή)

Εικ. 2. Η ακτογραμμή της Ελλάδας στην Παλαιολιθική εποχή (Πλειστόκαινο)

Εικ. 3. Αντιστοιχία της ηλιακής δραστηριότητας και της ανάπτυξης των πανδημιών (διακεκομμένη γραμμή: θνησιμότητα από διφθερία στη Δανία. Συνεχής γραμμή: ηλιακή δραστηριότητα. Κάθετη γραμμή: Χρονική στιγμή εισαγωγής του εμβολιασμού

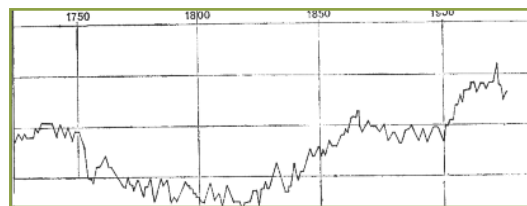
Επανάρθωση: Στο προηγούμενο τεύχος αρ. 65 "ο δαίμων του τυπογραφείου" έβαλε το χέρι του. Έτσι στον τίτλο ο Θουκυδίδης εγγραφή λαθεμένα Θουκιδίδης. Ζητούμε συγγνώμη.

νίας και των μεταφορών: με τα караβά-νια των μπουλαριών μέσα από χωματόδρομους και βραχώδη ορεινά ή σκονισμένα μονοπάτια, λιγοστά και δύσβατα, και τις εκστρατείες χωρίς χάρτες, οδοδείκτες και πυξίδες, ή πάλι με τις αμέτρητες βάρκες και καΐκια που εξαρτημένα από τους ανέμους και τα θαλάσσια ρεύματα (εικ. 10) σπάνια τολμούσαν να απομακρυνθούν από τις ακτές. Ούτε μπορούμε να φανταστούμε τον έμπορο και το πεζό ταξιδιώτη που ο πολιτικός κατακερματισμός υποχρέωνε συχνά περνώντας από τη μια πόλη στη γειτονική να αλλάζει κράτος, νόμους, νόμισμα, ημερολόγιο, θεούς, συχνά και διάλεκτο.

Καταλαβαίνουμε έτσι τις δυσκολίες αλλά και τη χρησιμότητα ακόμα και τη γοητεία της ιστορικής γεωγραφίας στην προσπάθεια ανασυγκρότησης του γεωγραφικού ορίζοντα των γεγονότων με την όσο το δυνατόν πιστότερη αποκατάσταση της μορφής του αρχαίου τοπίου και της επίδρασής του στις ανθρώπινες κοινότητες και στα ιστορικά γεγονότα, τα αίτια και συνθήκες των συγκρούσεων κλπ. Παράλληλα, σε ένα άλλο επίπεδο αυτό της ιστορικής ερμηνείας, η ιστορική γεωγραφία επιδιώκει την καταγραφή των κανονικοτήτων και των ενδεχομένων νομοτελειών που συνδέουν τις ανθρωπολογικές (δημογραφικές, οικονομικές, οικιστικές κ.λπ.) δομές με το γεωγραφικό πλαίσιο των γεγονότων και τη δημιουργία έτσι ενός πλαισίου ερμηνείας με τη μορφή ιστορικών τυπολογιών, χαρτών της ανθρώπινης εγκατάστασης, κατάληψης και εκμετάλλευσης του εδάφους κ.λπ. των λόγων της επιλογής θέσεων ίδρυσης των πόλεων ή φρουρίων, της χάραξης των πολιτικών συνόρων και των δρόμων του εμπορίου, της ακμής και παρακμής κρατών, την πορεία εκστρατειών κλπ.

Η μέθοδος της ιστορικής γεωγραφίας. Η ιστορική σύνθεση σύμφωνα με την πρώτη συστηματική διατύπωση της γεωγραφικής διάστασης της ιστορίας από τον F. Braudel (στο βιβλίο του "Η Μεσόγειος και ο κόσμος της την εποχή του Φιλίππου Β'", 1949, β' εκδ. 1966) βασίζεται στην αρχή της διαστρωμάτωσης του ιστορικού χρόνου ανάλογα με την ταχύτητα των αλλαγών, σε τρία ή τέσσερα επίπεδα. Στο βαθύτερο επίπεδο υπάρχουν και λειτουργούν σιωπηρά οι σχεδόν ακίνητες δομές (η γεωλογική, η γεωφυσική και εδαφολογική δομή και το κλίμα) του γεωγραφικού περι-

βάλλοντος και της ανθρώπινης φύσης (οι αμετάβλητες βιολογικές δομές του ανθρώπου). Ακολουθεί σε ένα ανώτερο επίπεδο το πλέγμα εκείνο των δημογραφικών, οικιστικών, κοινωνικών και ιδεολογικών δομών και συστημάτων που αλλάζουν με βραδύτερους ρυθμούς (τη "μακρά διάρκεια") (εικ. 11), και των 10- 50 ετών συγκυριακών κύκλων που διέπουν την οικονομική και πολιτική ιστορία (τη "μέση διάρκεια"). Τέλος ακολουθεί το επιφανειακό επίπεδο των συχνά εναλλασσόμενων γεγονότων (κυβερνητικών και δυναστικών αλλαγών, συγκρούσεων, επαναστάσεων κλπ που συνιστούν τη "βραχεία διάρκεια". Την ιστορική γεωγραφία ενδιαφέρουν τα βαθύτερα επίπεδα, οι ακίνητες γεωγραφικές δομές και αυτές της μακράς διάρκειας: πώς και σε ποιο βαθμό δηλαδή οι γεωγραφικές συνθήκες επηρεάζουν ή προσδιορίζουν κάθε φορά τον τρόπο ζωής και σκέψης, τις ηθικές και θρησκευτικές πεποιθήσεις και τις αισθητικές αξίες των ανθρώπινων κοινοτήτων και έμμεσα τη μορφή των κρατικών μονάδων. Κλασικό ιστορικό (και βιβλικό βλ. Κάιν και Αβελ) παράδειγμα αποτελεί η αντιπαράθεση σε όλα τα επίπεδα του γεωργού με το νομάδα: στον τρόπο ζωής και παραγωγής (γεωργία-κτηνοτροφία), τύπο θρησκείας (μονοθεϊσμός -πολυθεϊσμός) και τέχνης (ανεικονικής-εικονικής). Οι περιορισμοί που επιβάλλει και

Εικ. 4. Η εξέλιξη του κλίματος (μ.ο. θερμοκρασιών χειμώνος) στα νεώτερα χρόνια

Εικ. 5. Το ρωμαϊκό λιμάνι της Κορίνθου στις Κεγχρεές

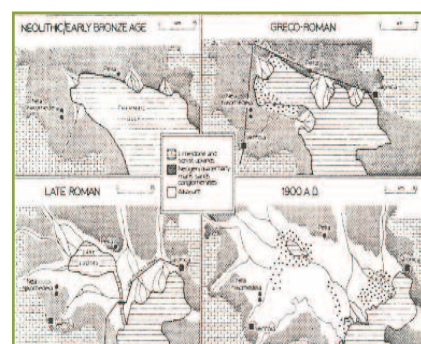

Εικ. 6. Το λιμάνι της Φαλάσαρνας στην Κρήτη

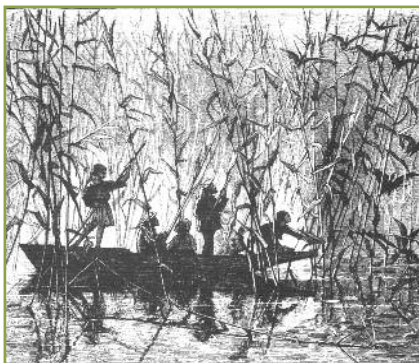

Εικ. 7. Ο μινωϊκός οικισμός στο Ακρωτήρι της Σαντορίνης

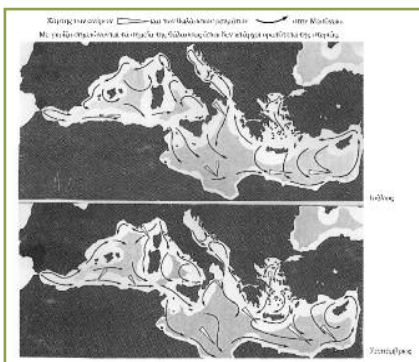
οι δυνατότητες που προσφέρει το περιβάλλον δεν λειτουργούν ωστόσο παντού και πάντα με τον ίδιο τρόπο. Με εξαίρεση σήμερα τις περιπτώσεις κάποιων απομονωμένων περιοχών όπου επικρατούν ακραίες περιβαλλοντικές συνθήκες, όπως οι τροπικοί και οι πόλοι, η μορφή του εδάφους και το κλίμα σπάνια καθορίζουν νομοτελειακά την ανθρώπινη ιστορία. Αποτελούν απλώς ένα πλαίσιο περιορισμών και δυνατοτήτων που πρέπει να λάβει υπόψιν του ο ερευνητής. Η μικρότερη ή μεγαλύτερη επιρροή του περιβάλλοντος εξαρτάται από το επίπεδο της γνώσης, των τεχνο-

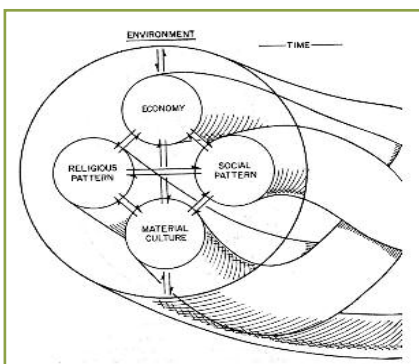
Εικ. 8. Ο Θερμαϊκός κόλπος από την προϊστορική περίοδο στο 1900 μ.Χ.

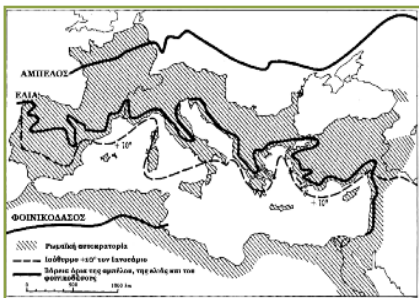
Εικ. 9. Η Κωπαΐδα πριν από την αποξήρανση τον 19ο αι.

Εικ. 10. Χάρτης των ανέμων και των θαλασσίων ρευμάτων στη Μεσόγειο

Εικ. 11. Σχηματικό μοντέλο του υποσυστήματος της μακράς διάρκειας (κατά D.L. Clark, *Analytical Archaeology*, London² 1978, 184 εικ. 15)

Εικ. 12. Τα βόρεια γεωγραφικά όρια του φοινικοδάσους, της ελιάς και της αμπέλου στο χώρο της Μεσογείου

λογιών και της οργάνωσης κάθε κοινότητας. Ένα αντι-παράδειγμα για το ρόλο του περιβάλλοντος δίνει η κλασική περίπτωση της πολιτικής αδυναμίας πλούσιων αγροτικών περιοχών όπως στην αρχαιότητα η Θεσσαλία και η Βοιωτία και στα νεώτερα χρόνια η Πολωνία. Όπως, αντίθετα, χαρακτηριστικό δείγμα της επιρροής που μπορεί να έχουν στο περιβάλλον και στις δομές της μακράς και μεσαίας διάρκειας τα ιστορικά πρόσωπα, αποτελεί η περίπτωση του Μεγάλου Αλεξάνδρου.

Η θεωρία της διαστρωμάτωσης των ιστορικών δομών δεν προτείνει συνεπώς κάποιο άκαμπτο σχήμα αυτόματου (μηχανικού) γεωγραφικού προσδιορισμού των γεγονότων, δεν αποτελεί δηλαδή μια μορφή εκσυγχρονισμένου ντετερμινισμού. Πρόκειται για ένα εργαλείο ιστορικής έρευνας που σκοπεύει να δώσει όλες τις προϋποθέσεις και όλες διαστάσεις του κώνοντάς το έτσι καλύτερα κατανοητό, στο ιστορικό γεγονός (τη βραχεία δομή). Τούτο, η σχηματική απόδοση του γεωγραφικού και συγκυριακού υποβάθρου των γεγονότων (των δομών της μακράς και της μεσαίας διάρκειας του Braudel) θα μπορούσε σύμφωνα με τα παραπάνω να αποδοθεί με την επικάλυψη του σύγχρονου γεωγραφικού υπόβαθρου με τρεις χάρτες της αρχαιότητας: (α) ένα γεωλογικό και γεωφυσικό- υδρολογικό χάρτη, όπου θα σημειώνονταν οι αλλαγές από την Αρχαιότητα στη μορφή του εδάφους που αναφέραμε προηγουμένως και οι οποίες διαφοροποιούν το αρχαίο από το σημερινό τοπίο, (β) έναν εδαφολογικό- κλιματοβιοτοπολογικό χάρτη με την αποτύπωση των συνθηκών παραγωγής της τροφής (ισοθερμίες, βροχοπτώσεις, ζώνες βλάστησης) που πιθανολογούμε ότι ίσχυαν τότε (Εικ. 12) και τέλος ως σύνοψη της ιστοριογεωγραφικής έρευνας ένα δημογραφικό - οικιστικό χάρτη τη Αρχαιότητας, στον οποίο θα φαινόταν η ανθρώπινη απάντηση στο περιβάλλον: οι μορφές οργάνωσης και κατοίκησης του χώρου και εκμετάλλευσης του εδάφους.

2. Η χρονική διάσταση της ιστορίας.

Αν η ιστορική γεωγραφία εξυπηρετεί την αποκατάσταση του ιστορικού υποβάθρου (των βαθύτερων ιστορικών δομών), η συγγραφή της ιστορίας (της βραχείας διάρκειας) βασίζεται στη χρονική και αιτιολογική σύνδεση και των γεγονότων και την οργάνωση τους σε χρονογραφικές σειρές, δηλαδή τη σχε-

τική (μεταξύ τους) και την απόλυτη (σε σχέση με το χρονογραφικό σύστημα μας) χρονολόγησή τους. Τούτο προϋποθέτει την ύπαρξη ενός κοινού μέτρου του χρόνου και μιας κοινής αφετηρίας μέτρησής του.

(α) Χρονολόγηση και ημερολόγιο.

"Οι τριαντάχρονοι σπουδές που έγιναν μετά την υποταγή της Εύβοιας κράτησαν δέκα τέσσερα μόνο χρόνια. Τον δέκατο πέμπτο χρόνο, όταν στο Άργος η ιέρεια Χρύσις ήταν στα σαράντα οκτώ χρόνια της ιερατείας της, στη Σπάρτη ήταν πρώτος έφορος ο Αιγίσκος και στην Αθήνα επώνυμος άρχων ήταν για δύο ακόμα μήνες ο Πυθόδωρος, έξη μήνες δηλαδή μετά τη της Ποτίδαιας, καθώς άρχιζε η άνοιξη..."

Ο τρόπος με τον οποίο ο Θουκυδίδης (Β 1.2) χρονολογεί την αρχή του Πελοποννησιακού πολέμου δείχνει σε ποιό βαθμό αυτό το τόσο απλό για μας πράγμα, που είναι η χρονολόγηση ενός ιστορικού γεγονότος αποτελούσε στην αρχαία Ελλάδα μια αρκετά περίπλοκη περίπτωση. Όχι γιατί το ημερολόγιο ήταν άγνωστο. Αλλά γιατί, αντίθετα, κάθε πόλη είχε το δικό της, μερικές μάλιστα, όπως η Αθήνα δύο ή μάλλον τρία: ένα θρησκευτικό (με βάση το παλαιό σεληνιακό ημερολόγιο, κατά το δυνατόν προσαρμοσμένο στο ηλιακό έτος) που ήταν απαραίτητο για τη σωστή τήρηση των εορτών προς τιμήν των θεών- και ένα πολιτικό ημερολόγιο.

Η διαίρεση του χρόνου ήταν για τους αρχαίους αρχικά - και στην πράξη παρέμεινε για πολύ μια εμπειρική υπόθεση. Ο αγρότης, ο ναυτικός, ο στρατιωτικός καθόριζε το έτος χρόνο και ρυθμίζαν τις δραστηριότητές τους (το θέρμα, τον τρύγο), τη μετακίνηση των κοπαδιών στα χειμαδιά ανάλογα με τις μεταναστεύσεις των πουλιών (Εικ. 13) και την εμφάνιση των αστερισμών, την ανατολή και τη δύση των Πλειάδων (Ησίοδος, Έργα και ημέραι 283) ή του Αρκτούρου (Σοφ. Οιδ. Τυρ. 1137) και τις στρατιωτικές επιχειρήσεις από την ωρίμανση των σιτηρών. Οι ρυθμοί της καθημερινότητας, οι μέρες λατρείας των θεών και (όπως ο ίδιος πίστευε και κάποιος σύγχρονος μας ακόμα πιστεύουν) οι τύχες του, διέπονταν από τα δύο μεγάλα αστρικά σώματα τον ήλιο και τη σελήνη, που κυριαρχούσαν στον ουρανό και όριζαν την εναλλαγή τη ημέρας και της νύχτας (Εικ. 14, 15 α-β).

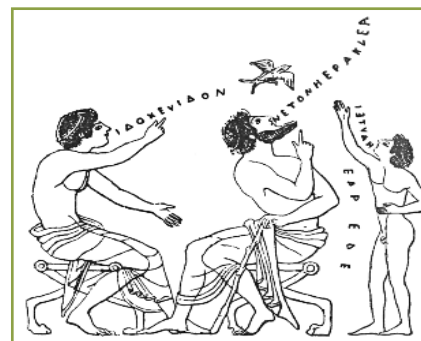
Ο ήλιος προσδιόριζε τους ρυθμούς της ζωής επάνω στη γη σε ημερήσια και σε ετήσια βάση: τη διάρκεια της η-

μέρας και αντίστοιχα της ώρας (του 1/12ου της μέρας) και του μεροκάματου, που από 45 λεπτά το χειμώνα έφθανε τα 75 λεπτά το καλοκαίρι! (εικ. 16- 17). Η φαινομενική εποχιακή ελλειπτική κίνηση του καθόριζε αντίστοιχα τον κύκλο της βλάστησης και των αγροτικών εργασιών. Από την άλλη πλευρά, ο μηνιαίος κύκλος της σελήνης (αντίστοιχος την περίοδο της γυναικείας γονιμότητας) όριζε τους μήνες και τις μεγάλες γιορτές που ήταν στενά συνδεδεμένες με την αγροτική ζωή: τη σπορά, τον τρύγο, το θέρος κλπ.

Η αρχαιότερη μορφή του ημερολογίου στην Ελλάδα (όπως αρχικά και στη Βαβυλωνία) ήταν το σεληνιακό ημερολόγιο. Ενδεικτικό της σημασίας που αυτό διατηρεί στην κλασική Αθήνα είναι ότι ο μήνας (μην = νέα σελήνη) εξακολούθησε και στη συνέχεια (μετά την εισαγωγή τον 5ο αι. του ηλιακού ημερολογίου) να λειτουργεί ως η βασική υποδιάρθρωση του θρησκευτικού έτους: οι 12 σεληνιακοί μήνες επέβαλαν τον αριθμό και το όνομα τους (που αναφέρεται στην πιο μεγάλη γιορτή κάθε μήνα) στο ηλιακό ημερολόγιο. Έτσι, ο μήνας αρχίζει το βράδυ με την εμφάνιση της σελήνης (νουμηνία), όπως και το έτος αντιστοίχα αρχίζει με την εμφάνιση της νέας σελήνης μετά το θερινό ηλιοστάσιο). Οι υποδιαιρέσεις του ακολουθούν κι αυτές θεωρητικά τις φάσεις της σελήνης (σε αντίθεση η εβδομάδα μας αποτελεί μέρος της εβραϊκής παράδοσης της χριστιανικής θρησκείας και παρόλλαλα όρο της ελληνιστικής αστρολογίας): μετά τη νομηνία και τη δεύτερη του μηνός (ένη και νέα) οι επόμενες 10 μέρες αριθμούνται ως ημέρες της αύξησης της σελήνης ως δεύτερα, τρίτη κλπ του τάδε μηνός ισταμένου, οι 10 τελευταίες αφαιρετικά από την ημέρα της μείωσής της: δεύτερα, τρίτη κλπ του δείνα μηνός φθίνοντος ή απλώς μετ' εικάδας, ενώ η κεντρική δεκάδα δίνεται κι αυτή αριθμητικά: π.χ. εβδόμη επί δέκα (=δέκατη έβδομη (εννοείται μέρα)). Το σπουδαιότερο, και πιο σοβαρό ως προς τις συνέπειές του, είναι το γεγονός της εξάρτησης από το σεληνιακό έτος του πολύ σημαντικού θρησκευτικού εορτολογίου και του συνδεδεμένου με τις γιορτές των θεών αγροτικού ημερολογίου. Με την κατάρτιση από του Βαβυλωνίους του ζωδιακού κύκλου η παλαιά εμπειρική διάκριση των εποχών με το κύκλο της βλάστησης (που διακρίνεται στα ονόματα της άνοιξης, του θέρους και του φθινοπώρου)

πήρε τη μορφή ενός συγκεκριμένου ηλιακού ημερολογιακού συστήματος (εικ. 18). Το έτος διαιρέθηκε σε 12 μέρη που ονομάστηκαν σύμφωνα με τους γνωστούς αστερισμούς που διαδοχικά συναντά ο ήλιος στη φαινομενική πορεία του (εικ. 19), αρχίζοντας από τον Κριό την εποχή της εαρινής ισημερίας (εικ.20). Με τη σειρά του κάθε δωδεκατημόριο μοιράσθηκε σε 30 μοίρες, αντίστοιχες με τον καθημερινό φαινομενικό κύκλο του ήλιου. Το σύστημα αυτό ήταν γνωστό στην Ελλάδα από τον 5ο αι. π.Χ. Η ομοιόμορφη διαίρεση της ημέρας σε 12 ώρες των 60 λεπτών εφαρμόστηκε όμως μόλις από τους αστρονόμους της ελληνιστικής εποχής. Το ηλιακό αυτό ημερολόγιο αποτέλεσε τη βάση όλων των ελληνικών και του ρωμαϊκού ημερολογίου. Με αυτό καθορίζονται πλέον (έως σήμερα) η αρχή και οι εποχές του χρόνου που συμπίπτουν συνήθως με τις ισημερίες ή τα ηλιοστάσια.

Η εξάρτηση ωστόσο του θρησκευτικού ημερολογίου (των εορτών και θυσιών) από το σεληνιακό έτος λόγω της κατά 11 μέρες μικρότερης διάρκειας του τελευταίου είχε ως αποτέλεσμα οι ημέρες των θεών (πχ. η 7η του Απόλλωνος, η 12η του Διονύσου, η 28η της Αθηνάς κλπ) να απομακρύνονται χρονικά σε τέτοιο βαθμό από τις πραγματικές ημερομηνίες, ώστε οι κυρίως αγροτικές γιορτές να μην έχουν πλέον καμιά σχέση με το αγροτικό ημερολόγιο, γεγονός που καθιστούσε υποχρεωτικές τις συνεχείς διορθώσεις με την προσθήκη (στην Αθήνα από τον επώνυμο άρχοντα) εμβόλιμων ημερών και μηνών. Αποτέλεσμα υπήρξε η αδυναμία καθορισμού σταθερών και προβλέψιμων προθεσμιών (τούτο φαίνεται π.χ. στη διατύπωση των όρων των συμβολαίων) και κυρίως η

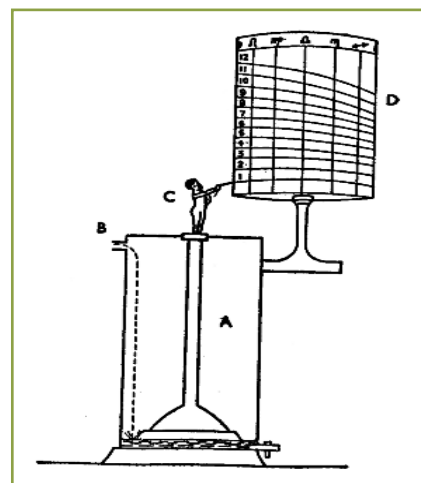
Εικ. 13. «Ιδού χελιδών... έαρ ήδη»
Το πρώτο χελιδόνι ως σημείον άφιξης της άνοιξης. Από μελανόμορφο αγγείο του Μουσείου Βατικανού 6ος αι. π.χ.

Εικ. 14. Το άρμα του ανατέλλοντος Ηλίου με τα άστρα να καταδύονται (δεξιά) και η Σελήνη που πηγαίνει στη δύση καβάλα στο μουλάρι (αρ.) ορίζουν το διάστημα της ημέρας; (Roscher, Mythologisches Lexikon 1343 εικ. 15)

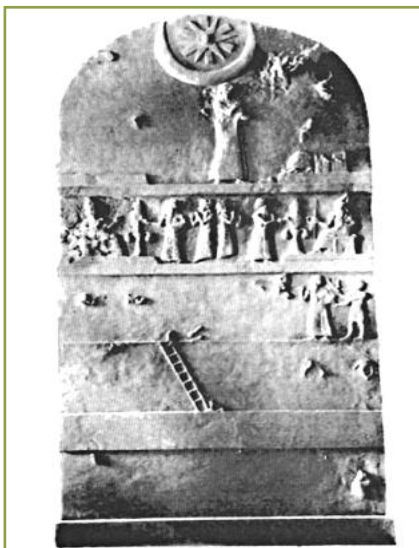
Εικ. 15. Το άρμα του αναδύομένου Ήλιου (15α άνω) και της δύουσας Σελήνης (15β κάτω) πλαισιώνουν το γεγονός της γέννησης της Αθηνάς στο Ανατολικό αέτωμα του Παρθενώνα.

Εικ. 16. Υδραυλικό ρολόι: σημειώνεται η διαφορετική διάρκεια των ωρών ανάλογα με το μήκος της ημέρας

Εικ. 17. Το Ωρολόγιον του Κυρρήστου στη ρωμαϊκή αγορά των Αθηνών συνδυάζει ένα υδραυλικό ρολοί στο εσωτερικό, με ένα ηλιακό ρολοί στο εξωτερικό και ανεμοδείκτη στην οροφή

Εικ. 18. Ο Ήλιος και η Σελήνη στην στήλη του βασιλιά Ουρ -Ναμού. Μεσοποταμία 2100 π.Χ.

Εικ. 19. Ψηφιδωτό ρωμαϊκής εποχής από τη Σπάρτη: Ο Ζωδιακός κύκλος, στο κέντρο ο Ήλιος και η Σελήνη

σύγχυση ως προς την ημερολογιακή αντιστοιχία όχι μόνο των μηνών αλλά και των ημερών των διαφόρων πόλεων. Τα τοπικά ημερολόγια -με διαφορετική το καθένα έναρξη του έτους και διαφορετικά ονόματα των μηνών- (βλ. **πίνακα παρακάτω**) όπως π.χ. και οι διαφορές στα μέτρα και τα σταθμά, ήταν τόσο στενά συνυφασμένα με την έννοια της αυτονομίας της ελληνικής πόλης, ώστε στον μεγαλύτερο αριθμό τους να διατηρηθούν ακόμη και μετά από τη σταδιακή (από το 45 π.Χ. κ.ε.) προσαρμογή στο ηλιακό ρωμαϊκό (ιουλιανό) ημερολόγιο. Δεν είναι σπάνιες οι περιπτώσεις επιγραφών που ακόμα τον 3ο αι. μ.Χ. αναφέρονται στο ιουλιανό και στο αρχαίο ηλιακό και σεληνιακό έτος.

Το συγχρονισμό των αστρονομικών δεδομένων που προαναφέραμε (σεληνιακών και ηλιακών κύκλων, ολυμπιάδων και ημερολογίων φαίνεται ότι εξυπηρετούσε ο ελληνιστικός αστρονομικός υπολογιστής που είναι γνωστός ως "μηχανισμός των Αντικυθήρων" (**εικ. 21**).

ρείται τον 5ο και 4ο αι. π.Χ. όχι σε δώδεκα μήνες αλλά σε δέκα μέρη, που φέρουν το όνομα της εκάστοτε πρυτανεύουσας φυλής, η οποία είχε για το διάστημα αυτό την εκ περιτροπής (με μια σειρά που οριζόταν με κλήρο) διακυβέρνηση της χώρας (μόνο με την αύξηση του αριθμού των φυλών μεταξύ 307/6 και 224/3 και πάλι από το 201π.Χ. έως το 125 μ.Χ. ο αριθμός τους συμπιπτει με τους δώδεκα μήνες).

(β) Η χρονογραφία Η "ατομικότητα" του αρχαίου έτους, με διαφορετική σε κάθε πόλη διαίρεση σε μήνες και διαφορετική ημερομηνία έναρξής του (μόλις από τον 1ο αι. μ.Χ. αρχίζει να επιβάλλεται η 1η Ιανουαρίου), δυσχεραίνει το συντονισμό των πληροφοριών και το συγχρονισμό των γεγονότων, ενώ η απουσία μιας συμβατικής ενιαίας αφετηρίας της χρονολόγησης οδηγεί, όπως είναι φυσικό στην αδυναμία αντίληψης της συνέχειας του ιστορικού χρόνου. Η αφηρημένη μονάδα των 100 ετών, του αιώνα, που χρησιμοποιούμε στην περιοδopoίηση του παρελθόντος

Αθήναι	Δελφοί	Βοιωτία	Ρόδος	Μακεδονία
Εκατομβαιών	Απελλάιος	Ιπποδρόμιος	Πάναμος	Λώιος
Μεταγειτνιών	Βουκάτιος	Πάναμος	Καρνείος	Γορπαίος
Βοηδρομιών	Βοάθοος	Παμβοιώτιος	Δάλιος	Υπερβερεταίος
Πυανειών	Ηραίος	Δαμάτριος	Θεσμοφόριος	Δίος
Μαιμακτηριών	Δαδοφόριος	Αλακομένιος	Διόσθιος	Απελλάιος
Ποσειδεών	Ποιτρόπιος	Βουκάτιος	Θευδαίσιος	Αυδναίος
Γμαηλιών	Αμάλιος	Ερμαίος	Πεδαγεινίος	Περίπιος
Ανθεστηριών	Δύσιος	Προστατήριος	Βαδρόνιος	Δύστρος
Ελαφβολιών	Θεοξένιος	Αγριώνιος	Σμίνδιος	Ξανδικός
Μουνυχιών	Ενδυσποιτρόπιος	Θιούσιος	Αρταμίτιος	Αρτεμίσιος
Θαργηλιών	Ηρακλείος	Ομολώιος	Αγριάνιος	Δαίσιος
Σκироφοριών	Ιλαίος	Θειλούθιος	Υακίνθιος	Πάνεμος

Το πολιτικό έτος. Το ημερολόγιο που γνωρίζουμε από τα προσόμια (τον τύπο επικύρωσης) των ψηφισμάτων της αθηναϊκής πολιτείας (**εικ. 22**), βασίζεται σε ένα τελείως διαφορετικό, το πολιτικό, έτος. Σε αντίθεση με την έννοια του ενιαίου, που δηλώνει απλώς το χρονικό διάστημα δώδεκα (σεληνιακών η ηλιακών) μηνών, το πολιτικό έτος αποτελεί μια σταθερή χρονολογική μονάδα, με συγκεκριμένη ημερομηνία έναρξης (στην κλασική Αθήνα είναι η πρώτη του Εκατομβαιώνος = 1η Ιουλίου του ιουλιανού ημερολογίου), που αποτελεί την ημέρα ανάληψης της αρχής του επωύμου άρχοντα (του άρχοντα που δίνει το όνομά του στο έτος) και όλων των ετησίων αρχόντων, του υπολογισμού των φόρων κλπ. Το πολιτικό έτος διαι-

ήταν άγνωστη. Το ίδιο άγνωστη και η έννοια μιας συμβατικής αρχής των χρόνων, όπως αυτή από Κτίσεως του Κόσμου των Εβραίων (6 Οκτωβρίου 3761 π.Χ.) και των Βυζαντινών (1 Σεπτεμβρίου 5509 π.Χ.) ή για μας από τη Γέννηση του Σωτήρος, ενώ ακατανόητη θα ήταν βεβαίως για τους αρχαίους μια αρνητική, πριν από την αρχή αυτή χρονολόγηση, όπως η δική μας π.Χ.). Το παρελθόν μετριόταν με ανθρώπινες γενιές: αυτή είναι εξ άλλου η αρχαία έννοια της λέξης αιώνας. Πρακτικές ωστόσο ανάγκες, όπως π.χ. η κατάρτιση συμβολαίων κ.λπ ή και ιστορικές ανάγκες χρονολόγησης (συγχρονισμού ή σύνδεσης με το πρόσφατο ή το απώτερο παρελθόν) οδήγησαν ενωρίς στη κατάρτιση χρονολογικών σειρών με τη μορφή καταλόγων, οι οποίοι και προσφέρουν τον κάν-

ναβο της αρχαίας ιστοριογραφίας. Στην περίπτωση των μεγάλων ανατολικών βασιλείων, αυτοί είχαν τη μορφή δυναστικών καταλόγων με αρίθμηση των ετών της βασιλείας του μονάρχη, στη Ελλάδα των καταλόγων των επωνύμων αρχόντων ή ιερέων των πόλεων. Παλαιότεροι και σε χρήση πανελλήνια ήταν οι κατάλογοι των εφόρων της Σπάρτης, των ιερειών της Ήρας του Άργους, των Ολυμπιονικών, στη Ρώμη ο κατάλογος των υπάτων. Στον συγχρονισμό αυτών των γνωστών καταλόγων βασιζέται και ο Θουκυδίδης για να χρονολογήσει την έναρξη του Πελοποννησιακού πολέμου.

Την πρώτη και ουσιαστική μοναδική μορφή ενιαίας χρονολόγησης στην Αρχαιότητα αποτέλεσε ο πίνακας χρονολόγησης των Ολυμπιάδων από την ίδρυση των αγώνων 776/5 π.Χ., τον οποίο κατάρτισε ο Ερατοσθένης τον 3ο αι. π.Χ. με βάση τους πίνακες των Ολυμπιονικών του Ιππία. Η χρονολόγηση κατά Ολυμπιάδες θα χρησιμοποιεί ήδη το 264 π.Χ. στον **Πάριο Χρονικό**, την χρονολογική καταγραφή όλων των μυθικών και ιστορικών γεγονότων από την άνοδο του Κέκροπος έως το 299/8 (εικ.23), όπως και ο Διόδωρος Σικελιώτης τον 1ο αι. π.Χ. και ο Παιανίας το 2ο αι. μ.Χ. Αντίθετα η χρονολόγηση από Κτίσεως Ρώμης *ab urbe condita* είναι ασταθής (759, 748 στον Πολύβιο 751/0 π.Χ.). και έχει μόνο ευκαιριακή χρήση.

Έτσι, ο κατάλογος των ετησίων επωνύμων αρχόντων από το 480 έως το 302 π.Χ. και των Ρωμαίων υπάτων και των Ολυμπιάδων που αποτελούν το χρονολογικό κάρναβος των βιβλίων 11-20 της χρονολογικά οργανωμένης Ιστορικής Βιβλιοθήκης του Διόδωρου του Σικελιώτη του 1ου αι. π.Χ. προσφέρει ένα μοναδικό βοήθημα τόσο για την ιστορική αξιοποίηση των αθηναϊκών ψηφισμάτων όσο και γενικά για τη χρονολόγηση της ελληνικής ιστορίας. Την αξία του δείχνουν τα προβλήματα που αντιμετωπίζει ο σύγχρονος ιστορικός στη χρονολόγηση των γεγονότων προ του 480 π.Χ. και κατά τον 3ο αι. π.Χ. πριν από την έναρξη των σωζόμενων Ιστορικών του Πολυβίου. Οι κατάλογοι των Αθηναίων επωνύμων προσφέρουν βέβαια ένα σίγουρο κάρναβος για μια σχετική χρονολόγηση (τι έγινε πριν και τι μετά). Για την απόλυτη όμως χρονολόγηση των γεγονότων ο ιστορικός πρέπει να βασιστεί στους ελάχιστους συγχρονισμούς που επιτρέπουν τη χρονολογική ακύρωση της σειράς. Έτσι, ολόκληρη η παλαιότερη ρωμαϊκή χρονολογία βασίζεται στο συγχρονισμό από τον Πολύβιο της αλώσεως της

Ρώμης από τους Γαλάτες (387/6 π.Χ.) με την Ανταλκίδειο ειρήνη και την πολιορκία του Ρηγίου από τον Διονύσιο, και στη χρονολόγηση αυτού του γεγονότος 19 χρόνια μετά από τη μάχη των Αιγών Ποταμών και 16 χρόνια πριν από τη μάχη των Λεύκτρων. Σε παρόμοιους συγχρονισμούς βασίστηκε ο Ερατοσθένης για την κατάρτιση της πρώτης επιστημονικής χρονολογίας.

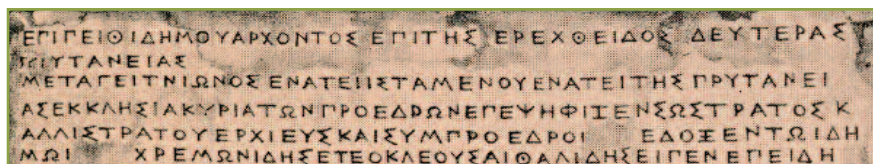
Η πρακτική της χρονολόγησης με συγκεκριμένη αφετηρία την έναρξη μιας δυναστείας εισάγεται μόλις κατά την ελληνιστική εποχή με τη δημιουργία των ελληνιστικών δυναστειών: πρώτη υπήρξε η εποχή του βασιλείου των Σελευκιδών, με αφετηρία το 312/11 π.Χ. μια χρονολογία που διατηρήθηκε έως πρόσφατα σε πολλά μέρη της Μέσης Ανατολής. Στη ρωμαϊκή περίοδο χρησιμοποιούνται ευρύτατα οι ονομαζόμενες επαρχιακές "εποχές", που έχουν ως αφετηρία μέτρησης την ίδρυση της επαρχίας (έτους α' από Ρώμης). Έτσι, η Μακεδονική "εποχή" αρχίζει το 148 π.Χ., η Αχαϊκή το 146 π.Χ. ενώ παράλληλα δημιουργούνται και άλλες επετηριακές χρονολογήσεις π.χ. από τη νίκη του Καίσαρος στα Φάρσαλα (6 Ιουνίου 48 π.Χ.) και του Αυγούστου στο Άκτιο (2

Εικ. 20. Ο μήνας Ιούνιος με παράσταση των ζωδίων και των συγχρόνων αγροτικών εργασιών (θέρος, κουρά προβάτων). Μινιατούρα από το χειρόγραφο *Les tres riches heures du duc du Berry* των αρχών του 15ου αι.

Εικ. 21. Ο αστρονομικός υπολογιστής των Αντικυθήρων (ελληνιστική εποχή)

Εικ. 22. Το προίμιο του ψηφίσματος του Χρεμωνίδου που χρονολογεί την κήρυξη του ομάνυμου πολέμου κατά της Μακεδονίας

Σεπτεμβρίου 31 π.Χ.) ή αργότερα από την επίσκεψη (επιδημία) του αυτοκράτορος στην πόλη!

Ο ατομικός χαρακτήρας των αρχαίων ελληνικών ημερολογίων και της αντίληψης του χρόνου, όπως και των μέτρων και σταθμών ή του τύπου των νομισμάτων κάθε αρχαίας πόλης, υπήρξε άρρηκτα συνυφασμένος με την έννοια της αυτονομίας, που αποτέλεσε την πεμπουσία του ελληνικού πολιτισμού. Η διαφορά από τη σύγχρονη μας αφαιρετική αντίληψη ενός ουδέτερου μαθηματικού χώρου και χρόνου δεν πρέπει να αντιμετωπισθεί απλώς ως ένα εμπόδιο για τη χρονολόγηση της αρχαίας ιστορίας· δίνει συγχρόνως και το μέτρο της απόστασης που μας χωρίζει από εκείνο τον κόσμο, που με τα άρθρα αυτά προσπαθούμε να γεφυρώσουμε. στις διαφορές εκδηλώσεις της.

Εικ. 23. Το Πάριο Χρονικό (Μουσείο Οξφόρδης)

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Le temps et le lieu στο *L' Histoire et ses ses méthodes*, Encyclopédie de la Pléiade, Παρίσι 1961, σ. 36-91

Γ. Σταϊνχάουερ, *Ιστορική Γεωγραφία του Αρχαίου Κόσμου*, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα² 2017

E.J.Bickerman, *Chronology of the Ancient World*, Thames and Hudson, London² 1980

Η ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ ΑΙΧΜΗΣ ΤΩΝ ΜΙΝΩΙΤΩΝ ΚΑΙ ΜΥΚΗΝΑΙΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗ 2^η ΧΙΛΙΕΤΙΑ π.Χ.

ΜΕΡΟΣ 7^ο: Εργατική Δύναμη για τα Μεγάλα Κατασκευαστικά Έργα

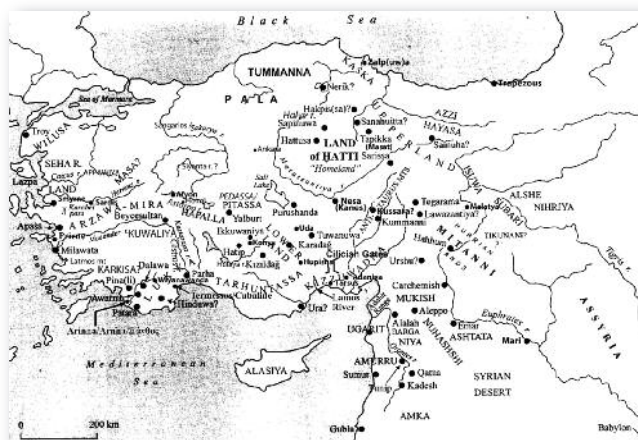
Του Κωνσταντίνου Σ. Γιαννακού¹

τα προηγούμενα έξι τεύχη παρουσιάστηκε η -πολύ προωθημένη για την εποχή της- αρχαία Ελληνική Τεχνολογία της 2ης χιλιετίας π.Χ., στον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό και μελέτη, στην κατασκευή των οχυρώσεων και των θολωτών τάφων αλλά και των αποξηραντικών υδραυλικών έργων και έργων ανάκτησης γης, των αποχετευτικών και υγειονομικών εγκαταστάσεων καθημερινής χρήσης (Ακρωτήρι της Θήρας, χρονολογούμενα το 1613±13 π.Χ.), κατά την εποχή που συνολικά η Μηχανοτεχνία/Engineering των Μινωιτών και Μυκηναίων Ελλήνων φθάνει στο απόγειό της και μάλιστα σε επίπεδα τεχνογνωσίας συγκρίσιμα -σε κάποιο βαθμό- με τα αντίστοιχα της σύγχρονης εποχής. Στο προηγούμενο τεύχος εξετάστηκε η ευρέως διαδεδομένη άποψη μεταξύ των αρχαιολόγων για «ροή τεχνολογίας αιχμής» από την «Ανατολή» (ήτοι την περιοχή της Μικράς Ασίας, δηλαδή την Χώρα του Χάττι) προς την Ελληνική Επικράτεια και συγκρίθηκε με τα συμπεράσματα που προκύπτουν -αποκλειστικά από τις αρχαιολογικές μαρτυρίες² - εάν εξετασθούν και αναλυθούν ως προς την τεχνολογία τους με βάση το γνωστικό αντικείμενο του τομέα του Πολιτικού Μηχανικού και τα οποία οδηγούν στο συμπέρασμα για αντίθετη «ροή τεχνολογίας αιχμής» από την Ελλάδα προς την Ανατολή (βλ. [1], [2], [3], [4], [5]). Τελικά, πριν να παρουσιασθούν οι αρχαιολογικές μαρτυρίες από το Λεβάντε/Εγγύς Ανατολή, όπως αναγγέλθηκε στο προηγούμενο άρθρο, κρίναμε σκόπιμο να προηγηθεί εδώ η ανάλυση του θέματος της εργατικής δύναμης ως ενός εκ των «συντελεστών παραγωγής» για τις μεγάλης κλίμακας μνημειακές κατασκευές των Μυκηναίων, όπως καταγράφεται στα αρχεία της Χώρας-του-Χάττι (Εικόνα 1: Μικρά Ασία 2ης χιλιετίας π.Χ.).

Είναι προφανές ότι σε εκείνη την μη-μηχανοποιημένη εποχή, η εργατική δύναμη - και μάλιστα μαζική, πολυάριθμη- αποτελούσε τον καθοριστικό παράγοντα και κύριο «συντελεστή παραγωγής», χωρίς τον οποίο δεν θα ήταν δυνατόν να υλοποιηθούν και να περατωθούν τα μεγάλης κλίμακας μνημειακού τύπου έργα μετά τον «σχεδιασμό» και τη «μελέτη» τους, σε όλα τα Βασίλεια της τότε εποχής. Το ερώτημα που τίθεται είναι εάν υπάρχουν αρχαιολογικές μαρτυρίες για την εργατική δύναμη που έφερε εις πέρας αυτά τα έργα.

Στα αρχεία της Χώρας-του-Χάττι (Βασιλείου των Χετταίων) στη Μικρά Ασία (βλ. Εικόνα 1), ανευρέθη ένα κείμενο το οποίο ονομάζεται από τους ερευνητές «Επιστολή του Πιγιαμαραντούς³» ή Ταβαγκαλάβα(ς)/Tawagalawaš (Εικόνα 2), ένα Χεττιτικό κείμενο, χρονολογούμενο πιθανά στη βασιλεία του Χετταίου Βασιλιά Χαττούσιλι/Ḫattušili III⁴ (1267/1265-1240/1237 π.Χ.), που κατα-

γράφει ανάμιξη των Αχαιών στην Λυκία και κατά τη διάρκεια του πρώτου μισού του 13ου αιώνα π.Χ., μέσω τοπικών-ηγεμόνων/αντιπροσώπων του Αχαιού Βασιλιά ([8, σελ.203], [1]). Είναι ένα από αρκετά Χεττιτικά κείμενα που αναφέρονται στην Αχχιγιάβα/Χώρα-των-Αχαιών, αυτό δε το κείμενο αποτελεί διπλωματική επικοινωνία ενός Χετταίου Βασιλιά, προς κάποιον βασιλιά της Αχχιγιάβα/Ἀχχίγῳα. Πρόκειται για ένα αρκετά μεγάλο κείμενο, από το οποίο παρατίθεται εδώ ένα μικρό απόσπασμα ([6, σελ.302, 309], [16, σελ. 310]).

Εικόνα 1. Χάρτης της Μικράς Ασίας όπως προκύπτει από τα αρχεία της Χώρας-του-Χάττι ([1]).

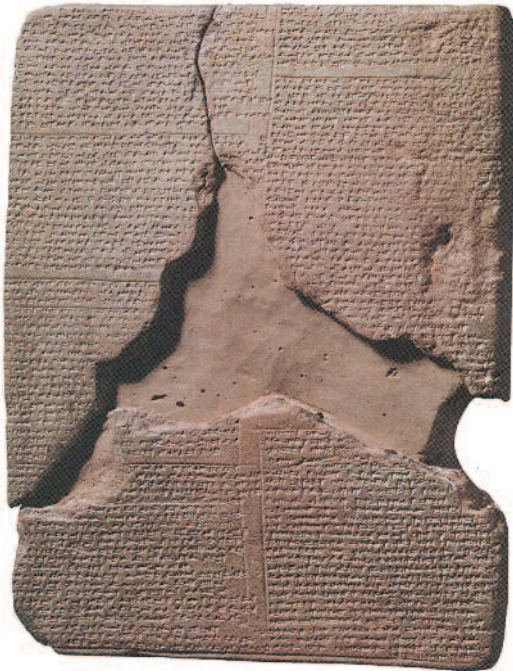
«Πολλοί αιχμάλωτοι πολίτες... δραπετεύσαν στη χώρα σου. Αδελφέ μου... σε μένα 7.000 αιχμάλωτοι πολίτες, αδελφέ μου. Ο άνθρωπός μου θα έλθει. Εσύ, αδελφέ μου, πρέπει να περάσεις τους αρχηγούς από δίκη· διότι (ο Πιγιαμαραντούς) απήγαγε με τη βία.... Και Αδελφέ μου.... να επιτρέψεις στον άνθρωπό (μου) να είναι παρών. Και εάν.... λέγει, "Εγώ πέρασα; Ως φυγάς", άφησέ τον να μείνει εκεί. Αλλά εάν λέγει: "Με εξανάγκασε!", τότε άφησέ τον να επιστρέψει σε μένα».

Στη δεκαετία των 1920, ο Ελβετός Emil Forrer, μελετώντας τα Χεττιτικά κείμενα αναγνώρισε την ακόλουθη εξίσωση:

Ταβαγκαλάβα(ς)/Tawagalawaš=eteoklees=Έτεοκλής⁵. Εκείνη την εποχή υπήρξε έντονη διαφωνία από πολλούς ερευνητές, αλλά τώρα, περισσότερα από ενενήντα χρόνια αργότερα, είναι κατά το

1. Δρ. Πολιτικός Μηχανικός, Γ.Γ. του ΔΣ της ΕΔΑΒuT και Μέλος της Ένωσης Ευρωπαίων Αρχαιολόγων.
2. Ο αρχαιολογικός όρος "Μαρτυρίες" αναφέρεται **μόνον** στα υλικά και γραπτά αρχαιολογικά ευρήματα, που έχουν έλθει στο φως από τους αρχαιολόγους.
3. Piyaamaraduš. Ήταν ευγενής, πιθανά της βασιλικής οικογένειας της Χώρας της Άρζαβα που είχε πρωτεύουσα την Άμπασα/Έφεσσο και σύγχρονος τριών Χετταίων βασιλέων: του Μουβαττάλλι/Muwattalli II, του Μουρσίλι/ Muršili III ή Ουρί-Τεσούμπ/Urhi-Teššub και του Χαττούσιλι/Ḫattušili III (δηλαδή έδρασε σε όλην την περίοδο 1295-1240/1237 π.Χ. περίπου, ή και λίγο αργότερα). Το πλήρες κείμενο της επιστολής της πινακίδας KUB14.3., στο [6, σελ. 296-313].
4. Οι Freu/Mazoyer, [7, σελ.104-118], αποδίδουν την επιστολή στον Μουβατάλλι/Muwatalli II (1295-1272/1271 π.Χ.).
5. Στις πινακίδες Γραμμικής Β' της Πύλου υπάρχει η αναφορά: a-re-ku-tu-ro e-te-wo-ke-re-we-i-jo= Άλεκτρώων Έτεοκλέους: [9, σελ. 124]· [10, σελ.276].

μάλλον ή ήπτον κοινά αποδεκτό, ότι ο Forrer είχε δίκαιο. Ο Χαττούσιλι έμαθε ότι ο Ταβαγκαλάβα/Ετεοκλής είχε φθάσει στην Μιλλαβάντα/ Millawanda, την Μίλητο της κλασικής εποχής, και μετέφερε προς την ηπειρωτική ενδοχώρα της Ελλάδος επτά χιλιάδες (7.000) υποτελείς των Χετταίων, κάποιοι από τους οποίους (κατά τον Χετταίο Βασιλιά) είχαν εξαναγκασθεί με τη βία από τον Πιγιαμαραντού και κάποιοι μετέβησαν στην Χώρα-των-Αχαιών οικειοθελώς. Ο Χαττούσιλι ζήτησε, από τον βασιλιά της Αχχιγιάβα, να κρατήσει τους φυγάδες και να επιστρέψει αυτούς που είχαν υποχρεωθεί με τη βία να αφήσουν τις «Χώρες των Λούκκα/Λυκία». Κατά τον Trevor Bryce, είναι πολύ πιθανόν, ή ακόμη και σχεδόν βέβαιο, ότι ο βασιλιάς της Αχχιγιάβα αναζητούσε φθηνή εργατική δύναμη (7000 είναι εργατική δύναμη και όχι φορείς τεχνολογίας), για τα μεγάλα έργα ανακατασκευής και/ή επεκτάσεων των οχυρώσεων των Μυκηναϊκών ακροπόλεων. «Είναι ακριβώς αυτή η περίοδος, που αναλαμβάνονταν νέες επιχειρήσεις μαζικών (ανα-)κατασκευών στην ηπειρωτική ενδοχώρα της Ελλάδος» [8, σελ.203]⁶.

Εικόνα 2. Η Χεττιτική πινακίδα «Επιστολή Πιγιαμαραντού/Ταβαγκαλάβα»· ΠΗΓΗ [15, σελ. 43].

Σε ένα άρθρο του ο Muhly ([12, σελ. 685, 686, 690]) αναφέρεται στο θέμα των τεχνιτών των βασιλικών ανακτόρων της Μυκηναϊκής εποχής, οι οποίοι αποτελούσαν «εργατική δύναμη», και συμπεραίνει ότι ήταν «προσαρτημένοι» στον ηγεμόνα και στο Ανάκτορο. Εάν ένας ξένος ηγεμόνας ήθελε να χρησιμοποιήσει τεχνίτες από το εξωτερικό, δηλαδή τεχνίτες προσαρτημένους στο ανάκτορο ενός άλλου ηγεμόνα, έπρεπε να υποβάλει επίσημο αίτημα στον ομόλογό του βασιλιά και –ως παράδειγμα– παραθέτει την ανταλλαγή επιστολών μεταξύ του Χαττούσιλι III και του

Καντασμάν-Ενλίλ/Kadasman-Enlil II της Βαβυλώνας. Οι ειδικευμένοι τεχνίτες αποτελούσαν είδος εν ανεπαρκεία και οι ηγεμόνες ήταν απρόθυμοι να τους επιτρέψουν να μεταβούν στο εξωτερικό. Ο Όμηρος τους αποκαλεί με το όνομα «κλητοί» από το ελληνικό ρήμα «καλώ/προσκαλώ». Ο Muhly συμπεραίνει: «δεν έχουμε τεχνίτες ελεύθερους να ταξιδεύουν» στην Ελλάδα των Ομηρικών επών, αλλά το ίδιο ακριβώς «συνέβαινε επίσης και στην Εγγύς Ανατολή του 13ου αιώνα π.Χ.», αλλά και του ύστερου-15ου/πρώιμου-14ου αιώνα π.Χ., όπως θα δούμε στη συνέχεια ότι προκύπτει από τις αρχαιολογικές μαρτυρίες. Μάλιστα η Μιχαηλίδου ([14]) αλλά και οι Μιχαηλίδου/Βουτσά ([13]) τεκμηριώνουν το ότι οι ειδικευμένοι τεχνίτες θεωρούνταν ως «οικονομικό αγαθό/commodity» από τους ηγεμόνες της δεύτερης χιλιετίας π.Χ., αγαθό το οποίο ανήκε στην ιδιοκτησία των Ανακτόρων. Έχουμε δείξει στα προηγούμενα άρθρα ότι οι Μυκηναίοι Έλληνες εκείνης της εποχής κατείχαν την τεχνονομία και την τεχνολογία αιχμής, όμως για την υλοποίηση των μεγάλης κλίμακας μνημειικών γιγαντιαίων κατασκευών χρειαζόνταν πολυάριθμη εργατική δύναμη. Στο παραπάνω απόσπασμα της «Επιστολής Πιγιαμαραντού ή Ταβαγκαλάβα», ο Χαττούσιλι III (13ος αιώνας π.Χ.), μετά την απώλεια 7.000 «υποτελών» του, παραπονέθηκε στον «αδελφό» του, βασιλιά της Αχχιγιάβα, ότι κάποιοι από αυτούς είχαν απομακρυνθεί βίαια από τις στρατιωτικές δυνάμεις του Πιγιαμαραντού, του τοπικού Μικρασιάτη ηγεμόνα που δρούσε ως αντιπρόσωπος του Αχαιοῦ/Αχχιγιάβα Βασιλιά.

Υπάρχει όμως και ένα ακόμη παράδειγμα κάποιου Χετταίου βασιλιά, που παραπονείται για «αποχώρηση» των «υποτελών» του σε άλλη χώρα. Ο γνωστός μας, από τα προηγούμενα άρθρα στο «Πειραϊκό Ορόσημο», Τουνταλίγια/Tudhaliya I/II⁷ (1425/1420-1400/1390 π.Χ.) στη συνθήκη Συνασούρα/Sunasura περιγράφει ([16, σελ.311]):

«Εγώ, η Μεγαλειότητά Μου, προχώρησα [σε μάχη] εναντίον τους. Νίκησα τη χώρα της Ίσουβα/Isuwa, και [οι κάτοικοι της Ίσουβα] έφυγαν τρέχοντας μπροστά στην Μεγαλειότητά Μου. Κατέβηκαν μέσα στη χώρα του Χούρρι/Hurri. Εγώ, η Μεγαλειότητά Μου, απέστειλα στον ηγεμόνα του Χούρρι: «Να μου επιστρέψεις τους υποτελείς μου!». Αλλά ο ηγεμόνας του Χούρρι απήντησε στην Μεγαλειότητά Μου έτσι: «Όχι!».

Στην περίπτωση αυτή ο Τουνταλίγια I/II είχε κατακτήσει τη χώρα της Ίσουβα⁸ και ζήτησε στη συνέχεια από τον βασιλιά του Χούρρι να του επιστρέψει και τους κατοίκους της Ίσουβα, που διέφυγαν στη Χώρα των Χουρριτών ξεφεύγοντας από το (στρατό του) Χάττι. Σε εκείνη την μη-μηχανοποιημένη εποχή, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, έλειπε η εργατική δύναμη από τον βασιλιά του Χάττι, αλλά –προφανώς– και από τον Αχχιγιάβα/Αχαιοῦ Βασιλιά. Επί πλέον, σε πολλές άλλες συνθήκες μεταξύ των Βασιλέων του Χάττι και των υποτελών τους ηγεμόνων, είχαν συμπεριληφθεί και ρητοί όροι για την επιστροφή των φυγάδων από/προς το Χάττι, κάτι που υποδηλώνει τη μεγάλη σημασία των υποτελών κάθε Χώρας, προφανώς ως ενός -ίσως του κύριου- εκ των «συντελεστών παραγωγής».

Μια περισσότερο ρητή αναφορά για «εργατική δύναμη» συμπεριλαμβάνεται στο «Κατηγορητήριο του Μαντουβάττα» ([16, σελ.55-59]), το οποίο χρονολογείται επίσης στη βασιλεία του Τουνταλίγια I/II (ή του διαδόχου του Βασιλιά Αρνουβάντα I (1390-1370 π.Χ. περίπου). Ο Μαντουβάττα απαντά στην

6. Ο Πιγιαμαραντού δρούσε προφανώς ως τοπικός αντιπρόσωπος/πράκτορας του Αχαιοῦ/Αχχιγιάβα Βασιλιά για στρατολόγηση (εργατικής δύναμης). Σύμφωνα με τη Sanders [11, σελ.84] είναι δυνατόν, επί πλέον των τειχών της Τίρυνθας να (επαν-)οικοδομήθηκαν και τα τείχη των Μυκηνών από Λύκιους ή Λυκάονες (περιοχή που βρίσκεται στην ενδοχώρα του υψιπέδου της κεντρικής Μικράς Ασίας (Κατώτερη Χώρα/Lower Land), πλησιέστερα προς τη Χαττούσα, το λίκνο των Χετταίων).
7. Η αρίθμηση I/II δίδεται σε έναν ή δύο Χετταίους Βασιλείς (υπάρχει διαφωνία ως προς το αν ήταν ένας ή δύο περίπου σύγχρονοι μεταξύ τους Βασιλείς με το ίδιο όνομα).
8. Στην πιο ανατολική περιφέρεια της επικράτειας του Χάττι, στην περιοχή της σύγχρονης επαρχίας του Elazığ, ([17, σελ.127], σε επαφή με τη χώρα των Χουρριτών (Μιττάννι) βλ. Εικόνα 1.

απαίτηση του Χετταίου Βασιλιά Τουνταλίου Ι/ΙΙ: «Αν η Μεγαλειότητά Του τώρα, πράγματι απαιτεί τους αιχμαλώτους πολίτες (της Αλάσιας/Κύπρου) πίσω, θα τους επιστρέψω σ' Αυτόν».

Από τα δύο τελευταία κείμενα συνάγεται ότι και ο Χετταίος Βασιλιάς Τουνταλίου Ι/ΙΙ ζητούσε ήδη από το τελευταίο τέταρτο του 15ου αιώνα π.Χ., την επιστροφή των αιχμαλώτων, ή των «με ελεύθερη θέληση» φυγάδων, «υποτελών» της εξουσίας του.

Αυτή φαίνεται ότι ήταν η συνήθης πρακτική, εκείνη την εποχή. Άλλωστε και στις πινακίδες της Γραμμικής Β υπάρχει η λέξη⁹ «*ra-wi-ja=la-wia-ia-i=ληιάδες=λεία*», δηλαδή *αιχμάλωτοι/ες*, που αναφέρονται σε «*εργαζόμενους/ες του Ανακτόρου*», ενώ στις πινακίδες της Πύλου, υπάρχουν επίσης αναφορές σε 457 *mi-ra-ti-ja*, σκλαβωμένες γυναίκες μόνον από τη Μίλητο, με τις 198 θυγατέρες τους και τους 176 γιούς τους (συνολικά 831), που εργάζονταν για την ανακτορική¹⁰ «*παραγωγή*»¹¹. Επί πλέον αλυσών των γυναικών από τη Μίλητο, υπάρχουν επίσης αναφορές σκλάβων από την Κνίδο (*ki-ni-di-ja*), την Ασία¹² (*A-swi-ja/a-*64-ja*), την Αλικαρνασσό-Ζεφύρια (*ze-ru-za-ra3* προφορά: *Dzephurai*) [9,

σελ.157-158], την Χίο (*ki-si-wi-ja*), τα Κύθηρα (*ku-te-ra3*), και τη Λήμνο (*ra-mi-ni-ja*).

Είναι εύλογο αυτές οι «*ληιάδες/αιχμάλωτες*» να προέρχονται από χώρες, οι οποίες δεν ανήκαν πλέον στην περιοχή της «*Μυκηναϊκής επικράτειας*», αφού κατά το τέλος του 13ου αιώνα π.Χ., που χρονολογούνται οι πινακίδες της Πύλου (περίπου το 1200 π.Χ.), οι Μυκηναίοι -σε μεγάλη παρακμή πλέον- δεν κυριαρχούσαν τότε στις ακτές της δυτικής Μικράς Ασίας, οι οποίες ευρίσκονταν υπό την επιρροή των επίσης εξασθενημένων Χετταίων, σύμφωνα με τα Χεττιτικά αρχεία. Εκείνη την περίοδο δεν ήταν δυνατόν να αναληφθεί «*δεκαετής εκστρατεία*» εναντίον της Τροίας. Αντίθετα τους 15ο και 14ο αιώνες π.Χ., οι ακτές της δυτικής Μικράς Ασίας ανήκαν ήδη στη «*Μυκηναϊκή σφαίρα επιρροής*», η οποία επεκτεινόταν συνεχώς και ο Αχαιός Ατταρισσίγια έκανε επιχειρήσεις βαθιά στη Μικρά Ασία με 100 άρματα και επιδρομές στην Κύπρο από τις ακτές της Λυκίας (όπως θα δούμε σε επόμενα άρθρα μας).

9. Βλ. [10, σελ.407], για τις πινακίδες της Πύλου, Aa807, Ab25.

10. Ο Δρ. Μηνάς Τσικριτσής έδωσε αυτούς τους αριθμούς στον συγγραφέα, από την εργασία του για τα «*σιτηρέσια*» στην Πύλο, που παρουσιάστηκε στο 9ο Κρητολογικό Συνέδριο.

11. *me-re-ti-ri-ja=μυλέστριες/αλέστριες (γυναίκες)*, *ri-ne-ja=λίνεια*=υφάντρες λιναριού, *a-ra-ka-te-ja=ηλακάτεια* για το μαλλί κ.λπ.

12. Πιθανώς η περιοχή της μετέπειτα Λυδίας, η Ασοσούβα/Αῤῥῶνα των Χεττιτικών κειμένων, βλ. Palaima [18, σελ.279-280, υποσημ.30], ο οποίος παραθέτει τον Chadwick.

- [1]. Giannakos K. 2018-forthcoming. Evidence from Aegean, Cyprus, Egypt, Levant, Asia Minor and Possible Dating of Trojan War (Part II), *50th TAIANTIA XL (2018)*, D.W.P. Burgersdijk/J.P. Stronk/M.D. de Weerd (eds.), Proceedings of the Dutch Archaeological and Historical Society, accepted for publication.
- [2]. Giannakos K. 2016. Cutting-edge Technology and Know-How of Minoans/ Mycenaeans during LBA and Possible Implications on the Dating of Trojan War, *TAIANTIA XLVI-XLVII (2014-2015)*, D.W.P. Burgersdijk/J.P. Stronk/M.D. de Weerd (eds.), Proceedings of the Dutch Archaeological and Historical Society, 51-79.
- [3]. Giannakos K. 2015. The Aegean type Sword found at Hattuša and the written Sources about the Exchange of Technology at the Late Bronze Age, in Symposium *NOSTOI*, Stampolides, N./C. Maner/K. Kopanias (eds.), Istanbul, 969-986.
- [4]. Giannakos K. 2013 Aegean type Swords and Finds in Anatolia, Technology of Metals and Structures, Written Sources and the dating of Trojan War, in *SOMA 2012, Identity and Connectivity*, Proceedings of the 16th Symposium on Mediterranean Archaeology, University of Florence, CAMNES (Center for Ancient Mediterranean and Near Eastern Studies) and GAMA (General Association of Mediterranean Archaeology), Archaeopress, Publishers of British Archaeological Reports, BAR Intl Series 2581 (I), Vol. I, 427-440.
- [5]. Giannakos K. 2015. The Technology of Land Reclamation, Drainage and Irrigation Projects in MBA-LBA Greece and Possible Implications, *Journal Procedia 4 Elsevier*, 68-78.
- [6]. Hoffner H.A. Jr. 2009. *Letters from the Hittite Kingdom*, G.M. Beckman, (Ed.), Atlanta, SBL.
- [7]. Freu J./M. Mazoyer. 04-2011. *Le Declin et la Chute du Nouvel Empire Hittite – Les Hittites et leur histoire*, Association KUBABA, Universite de Paris I, L'Harmattan.
- [8]. Bryce, T. 2003. *Letters of the Great Kings of the Ancient Near East–The Royal Correspondence of the Late Bronze Age*, NY, Routledge/Taylor&Francis group.
- [9]. Chadwick, J. 2000. Ο Μυκηναϊκός Κόσμος, Gutenberg, Αθήνα, 1976.
- [10]. Ventris, M./J. Chadwick. 1956. *Documents in Mycenaean Greek - Three Hundred Selected Tablets from Knossos, Pylos and Mycenae with Commentary and Vocabulary*, London.
- [11]. Sandars N.K. 2001. *Οι λαοί της Θάλασσας – Πολεμιστές στην Αρχαία Μεσόγειο 1250 - 1150 π.Χ.*, Οδυσσέας, Αθήνα, 1976.
- [12]. Muhly, J.D. 2005. Travelling Craftsmen: Love 'em or Leave 'em, in Laffineur, R./E. Greco, (Eds.), *EMPORIA - Aegeans in the Central and Eastern Mediterranean*, *Aegaeum* 25, vol.II, 685-690.
- [13]. Michailidou, A./K. Voutsas. 2005. Humans as a Commodity in Aegean and Oriental Societies, in Laffineur, R./E. Greco, (Eds.), *EMPORIA - Aegeans in the Central and Eastern Mediterranean*, *Aegaeum* 25, vol.I, 17-28.
- [14]. Michailidou, A. 2005. The Value of Humans as a Commodity: Some Evidence from Egypt and the Near East, in Michailidou A., (Ed.), *ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 42 – Weight and Value in Pre-Coinage Societies, An Introduction*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 32-45.
- [15]. Savaş, Ö. 2014. Hittite Language and Writing in Hatti, the Land of Gods and Temples, in Tatar, A., (Ed.), *Actual Archaeology Magazine*, issue 09, 28-45.
- [16]. Γιαννακός, Κ. 2016. *Τεχνολογία, Μαρτυρίες και η Χρονολόγηση του Τρωικού Πολέμου - Μυκηναϊκά Ευρήματα σε Χατούσσα, Μικρά Ασία, Αίγυπτο, Κύπρο, Λεβάντε, Παπαζήσης, Αθήνα*.
- [17]. Bryce, T.R. 2005. *The Kingdom of the Hittites*, Oxford/NY (2nd edition).
- [18]. Palaima, T.G. 2001. Maritime Matters in the Linear B Tablets, in Laffineur, R./L. Basch, (Eds.), *Thalassa: L' Egee Prehistorique et la mer*, *Aegaeum* 7, 273 – 310.

Η ΕΘΝΙΚΗ ΕΟΡΤΗ ΤΗΣ 25 ΜΑΡΤΙΟΥ 1821 ΕΝ ΠΕΙΡΑΙΕΙ ΕΝ ΕΤΕΙ 1884

*Της ελευθερίας τάνθη είνε δώρα του Θεού
Που αυζάνουν φυτευμένα εις τα σπλάχνα του λαού!*
Γ. ΖΑΛΑΚΩΣΤΑΣ

Ο εορτασμός της 25 Μαρτίου επισημοποιήθηκε στα 1838 με βασιλική διαταγή κατόπιν προτάσεως της επί των Εκκλησιαστικών κλπ Γραμματείας για ενιαίο καθορισμό της ημερομηνίας. Θεωρήθηκε ότι η ημέρα της 25ης Μαρτίου "λαμπρά καθ' εαυτήν εις πάντα Έλληνα διά την εν αυτή τελουμένην εορτήν του Ευαγγελισμού της Υπεραγίας Θεοτόκου, είνε προσέτι λαμπρά και χαρμόσυνος διά την κατ' αυτήν την ημέραν έναρξιν του υπέρ της ανεξαρτησίας αγώνος του Ελληνικού Έθνους".

Μέχρι τότε, αλλά και στα επόμενα χρόνια - ακόμα και σήμερα - κάθε περιοχή εκτός από την 25 Μαρτίου είχε και διατηρεί την δική της χρονική εορταστική ανάμνηση ανάλογα με τα πολεμικά γεγονότα, τις νίκες που είχε διεξάγει και την ημέρα καθιέρωσης της απελευθέρωσής της.

Οι γιορτές συνδυάζονταν με κλείσιμο των καταστημάτων, με φωταγώγηση ("λυχνοκαϊά" όπως την έλεγαν) δημοσίων και δημοτικών κτηρίων, τον στολισμό τους με φορτία "μυρσινών, ροδοδαφνών και κομάρων" φερμένα ειδικά για την περίπτωση από τα γύρω βουνά, με κανονιοβολισμούς, με εκκλησιασμό, με ομιλίες επιφανών προσώπων.

Κατά περίεργο τρόπο είχαμε στον Πειραιά έναν διαφορετικό εορτασμό της επετείου στα 1884. Τα γεγονότα ενθουσίασαν τόσο πολύ την κοινωνία της πόλης ώστε οι διαδικασίες πραγματοποίησης μαζί με τις κύριες ομιλίες δημοσιεύθηκαν στον τοπικό τύπο και η εφημερίδα ΠΡΟΝΟΙΑ έκδωσε ένα βιβλίο με τίτλο και στοιχεία: **Η Εθνική εορτή της 25 Μαρτίου 1821 εν Πειραιεί εν έτει 1884. Εκδίδεται δαπάνη της Συντάξεως της εφημ. "ΠΡΟΝΟΙΑΣ" # Εν Πειραιεί. Τύποις Προνοίας. 1884. Διαστάσεις 20X15, σ. 82. Βρίσκεται στην συλλογή μου.**

Μετ' εκτάκτου λαμπρότητος, και πρωτοφανούς ενθουσιασμού εωρτάσθη προχθές η εθνική ημών εορτή της 25ης Μαρτίου εν τη πόλει μας.

Όλα τα δημόσια, δημοτικά και ιδιωτικά καταστήματα, και όλα αι οικίαι ήσαν λαμπρώς κεκοσμημένοι διά μύρτων, εικόνων και σημαίων.

Και το μέγαρον του πλουσίου και η πενεστάτη καλύβη του εργάτου ήσαν αναλόγως των μέσων, α διαθέτει έκαστος, ατναξίως κεκοσμημένοι. Λαμπρώς σημαιοστολισμένα ήσαν και όλα τα εν τω λιμένι μας ναυλοχούντα σκάφη, πολεμικά και ι-

Του ΔΗΜΗΤΡΗ ΚΡΑΣΟΝΙΚΟΛΑΚΗ
Αντιπροέδρου Φιλοθωγικής Στέγης Πειραιά
Προέδρου Ινστιτούτου Πειραιϊκών Μελετών

διωτικά, ξένα και ημέτερα, μεγάλα και μικρά, ουδ' αυτών των λέμβων εξαιρουμένων. Ήτο αληθώς πρωτοφανές και γραφικώτατον θέαμα διά τον Πειραιά. Όθεν και αν έστρεφέ τις δεν συνήντα ο οφθαλμός ή σημαίας, σήματα, εικόνας ενδόξων ανδρών ή ενδόξων πράξεων, και μύρτα. Και αυτά αι άμαξαι διέτρεχον όλας τας αποστάσεις της πόλεως σημαιοστόλιστοι. Και η δημοτική αρχή δραστηρίως και αξιευπαίνως εργασθείσα πολύ συνετέλεσεν εις την λαμπρότητα της πανηγύρεως. Αλλά και η Υδραϊκή συνοικία δεν υπελείφθη εις τούτο. Οικίαι τινες

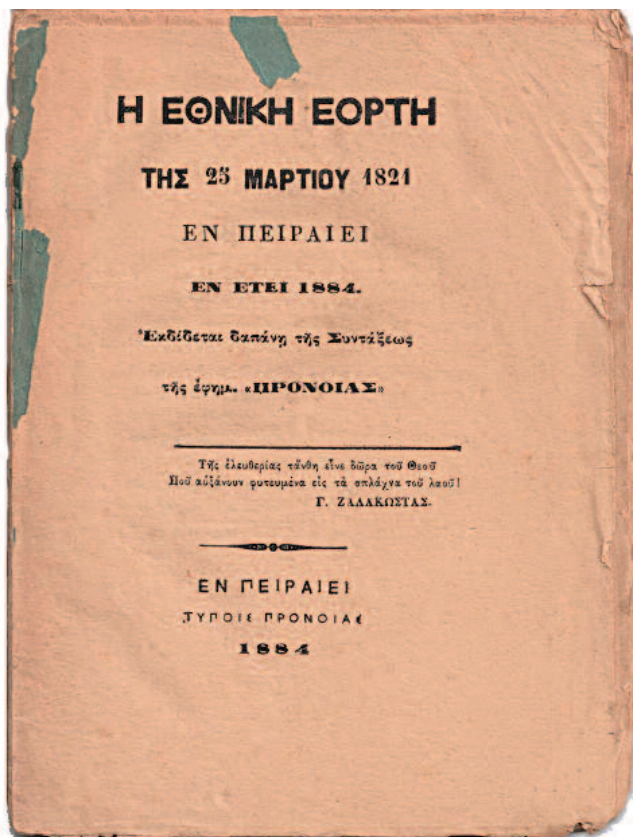
και το Ιταλικόν πρακτορείον ήσαν μετ' εκτάκτου λαμπρότητος, πολυτελείας, και φιλοκαλίας, κεκοσμημένοι.

Στην πλατεία Θεμιστοκλέους είχε σπηθεί από τον δήμο εξέδρα για τους ομιλητές και γύρω από αυτήν "μέγα τετράγωνον" με επιγραφή στις τέσσερεις προσόψεις της "Τοις ναυμάχοις και πεζομάχοις ήρωσι της Ελληνικής ελευθερίας ιερόν ο Δήμος Πειραιώς". Πάνω σε μυρτοστόλιστους ιστούς υψώθηκαν μεγάλες ελληνικές σημαίες ενώ στην προτομή του Θεμιστοκλή το δάφνινο στεφάνι του δήμου με κυανόλευκη ταινία έγραφε "Θεμιστοκλή ήρω Σαλαμίνος τω οικιστή Πειραιώς, η πόλις".

Στην πλατεία του Τελωνείου ή αλλιώς του Αγίου Νικολάου, με πρωτοβουλία της εκεί επιτροπής είχαμε διαφορετική διακόσμηση. "Επί του υψηλού εδάφους της εκκλησίας κατεσκευάσθη ωραία καλλιτεχνική αψίς". Πάνω της στήθηκε σημαία του Κρητικού αγώνα, επι-

γραφές 21 ΜΑΡΤΙΟΥ 1821, ΣΠΕΤΣΑΙ ΥΔΡΑ ΨΑΡΑ, στα κενά δύο δάφνινα στεφάνια με τις ενδείξεις ΥΔΡΑΪΚΗ ΣΥΝΟΙΚΙΑ, ΚΡΗΤΗ ΗΠΕΙΡΟΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ. Στις πλευρές της αψίδας υπήρχαν δύο στήλες στις οποίες αναγράφονταν τόποι που έγιναν μάχες και ναυμαχίες.

Επίσης στο μεσαίο τόξο αναρτήθηκε μεγάλη εικόνα "παριστώσα την ελευθερίαν της Ελλάδος" και στους μεσαίους στύλους παλαιές εικόνες, η μια έδειχνε "τρικυμιώδη θάλασσαν καθ' ης επάλαιον το δίκροτον Ελλάς του Μισαούλη, το βρίκιον του αυτού, και η γολέττα Τερψιχόρη του Τομπάζη", στην άλλη φαίνονταν "η εικόν του πάρωνος Άρεως παλαιάς εποχής". Στο προαύλιο της εκκλησίας, μπροστά στην θύρα, κατασκευάστηκε ωραία εξέδρα για τις ομιλίες και τους επισήμους με πολλές εικόνες αγωνιστών, των ιερών που ήταν τότε φυλακισμένοι από τους Οθωμανούς στο Μπισταντζίμπασι και διάφορες άλ-

λες.

Για την ιστορία, αναφέρω τα πρόσωπα της επιτροπής της Υδραϊκής Συνοικίας στην οποία ανατέθηκε "η διεύθυνσις της πανηγύρεως":

Γκίκας Δοκός, επίτιμος καθηγητής του πανεπιστημίου, πρόεδρος.

Θεόδωρος Βούλγαρης, απόστρατος πλοίαρχος, Γεώργιος Ι. Βούλγαρης, Ιωάννης Σέρρος, Νικόλαος Πάτρας, αρχιφροντιστής, Εμμανουήλ Π. Ελευθερίου, ταγματάρχης της φάλαγγος.

Την επιτροπή που παρασκεύασε τις διακοσμήσεις στην πλατεία αποτελούσαν οι:

Φρ. Εμ. Σέρρος, Εμ. Ξανθός, Σ. Κουρής, Ι. Μάνος, Θ. Γ. Λυμπεράκης.

Επίσης για την επιτυχία της διακόσμησης της πλατείας συντέλεσαν οι Κ. Χρυσοφίτης και Σ. Γκιωνάκης (επίτροποι του ναού του Αγίου Νικολάου) "και οι καλοί νέοι" Κ. Εργαστηριάδης, Π. Αγγριανίτης, Ν. Τοπσεκλής, οι αδελφοί Κυριαζόπουλοι, οι "ακούραστοι και αγαπητοί υιοί" του Εμμανουήλ Ξανθού.

Σύμφωνα με το πρόγραμμα της δημοτικής αρχής στις 10 το πρωί τελέστηκε δοξολογία στην Αγία Τριάδα από τον αρχιεπίσκοπο Αντώνιο, "ες ην παρέστησαν όλαι αι πολιτικά και στρατιωτικά αρχαί της πόλεως, το προξενικόν σώμα, ολίγοι αξιωματικοί των ενταύθα ναυλοχούντων ημετέρων πλοίων, διότι κάκιστα πράττον το υπουργείον καλεί αυτούς εις Αθήνας, και αξιωματικοί τινες Ρώσσοι".

Με το τέλος της ο "ευπαίδευτος" αρχιμανδρίτης Ιερώνυμος Βλαχάκης είπε "ολίγα κατάλληλα τη ημέρα". "Ο κόσμος ήταν άπειρος αμφοτέρων των φύλων".

Έπειτα το πλήθος βγήκε στην πλατεία Θεμιστοκλέους όπου ο Θεόδωρος Αφεντούλης "εξεφώνησεν από της εξέδρας ενθουσιαστικώτατον πανηγυρικόν".

"Άνδρες Πειραιείς! Φως και ζωή των εθνών είνε η ελευθερία, και ασάλευτον κρηπίδωμα η πατρίς...".

Αμίμητη έγινε η προτροπή στον λόγο του με την λέξη "**Βαρείτε**".

"Κι όταν εβρόντησεν ο κώδων της Αγίας Λαύρας, ελελείχθησαν αι δειράδες των Αρκαδικών ορέων.

"**Βαρείτε**" εφώνασεν ο Ζαήμης και Χαλαλάμπης από τα Καλάβρυτα, ο Λόντος από τας Πάτρας..."

Βαρείτε, επρόστασσαν οι Κουντουριώται, και εξετέλουν οι Μιαούλαι, και οι Κριεζείς, και οι Τσαμαδοί, και οι Σαχτούραι.

Βαρείτε, αντελάλησεν ο Αποστόλης, ο Κανάρης, από τα Ψαρά, ο Μπότσαρης, Λεμπέσης και Κολανδρούτσος από την Πέτσαν...

Βαρείτε, όλοι από παντού, όπου υπάρχει καρδιά αισθανομένη, νους βουλευόμενος και αποφασίζων, βραχιών κραδαίνων το ξίφος και εκτελών...

Μετά τα χειροκροτήματα και τις επευφημίες προπορευόμενης της μουσικής ο κόσμος κατευθύνθηκε στην Βασιλική Αποβάθρα όπου ο γυμνασιάρχης Γεώργιος Κρέμος προσφώνησε την επιτροπή του δήμου, που έφερνε το στεφάνι στον πάρωνα Άρη.

Η επιτροπή μαζί με τον Αντώνιο επιβιβάστηκε σε βασιλικές λέμβους, πλησίασαν τον αγκυροβολημένο Άρη και ανάρτησαν στην πρύμνη του το δάφνινο στεφάνι που έγραφε: "Άρει τω θουρίω εις μνήμην του Σφακτηρία κλέους ΚΣΤ Δ 1825".

Την επιτροπή υποδέχτηκαν στεκούμενοι στην πρύμνη ασκεπείς ή με τα καπέλα τους οι αξιωματικοί. Ναύτες οι μισοί ένοπλοι σε γραμμή, άλλοι ασκεπείς ζητωκραύγαζαν ανεβασμένοι στις κεραίες. "Εγερθείς επί της λέμβου" μόλις αναρτήθηκε το

στεφάνι μίλησε ο πρόεδρος του δημοτικού συμβουλίου Γεώργιος Θ. Λυμπεράκης. Άρχισε με τα παρακάτω λόγια: "Πάρων Άρη, Ιερών λείψανον ενδόξου στόλου ευκλεών αγώνων, χαίρει! Ο Δήμος Πειραιώς συμμεριζόμενος το γενικόν αίσθημα σύμπαντος του Ελλην. Γένους, Σε προσαγορεύει δι' ημών, και μετά συγκινήσεως και ευλαβείας σοι προσφέρει τον στέφανον τούτον εκ δάφνης, ως το σύμβολον της νίκης, εις αιώνιον μνήμην αιδίου ευγνωμοσύνης της πατρίδος, προς τους αιδιίμους ναυμάχους των νήσων Ύδρας, Σπετσών και Ψαρών και των άλλων, εις ους κατά μέγα μέρος οφείλεται η Εθνική ημών Παλιγγενεσία..."

Ο αναπληρωτής του κυβερνήτη του πλοίου (που ασθενούσε) υποπλοίαρχος Κωνσταντίνος Χατζηκυριάκος έδωσε την απόντηση. Παράλληλα στην προκυμαία χωρωδία παιδιών καλά γυμνασμένων από τον πρωτοψάλτη Ιωάννη Κορωναίο έψαλλε διάφορα εθνικά άσματα.

"Είτα ο κόσμος διελύθη περί την μεσημβρίαν, εν ενθουσιασμό μεγάλω και άκρα συγκινήσει".

Ας πάμε τώρα και στην Υδραϊκή συνοικία, στις 2 το απόγευμα να δούμε πως εορτάστηκε το γεγονός. Σύμφωνα με τις τότε πληροφορίες, πρώτη φορά εόρταζε η περιοχή τέτοια εθνική επέτειο. Έτσι πριν ακόμα ξεκινήσει πλήθος κόσμου συνέρρεε να καταλάβει θέση. Είχαν φτιαχτεί τρία στεφάνια για να κατατεθούν, τα δύο στους τάφους του ναυάρχου Μιαούλη και του πυρπολητή Ρομπότση, το τρίτο να αναρτηθεί στον πάρωνα Άρη. Η επίτιμη επιτροπή κάθισε ήδη και η κύρια επιτροπή στάθηκε στα σκαλιά της αυλαίας θύρας για να υποδεχτεί τους καλεσμένους.

Έπειτα προσήλθε ο υπασπιστής του βασιλιά Μ. Κουτσούκος που εξέφρασε και την λύπη του αυλάρχη Σαχίνη ο οποίος δεν μπόρεσε να παρευρεθεί λόγω των υψηλών καθηκόντων του την ημέρα εκείνη. Επίσης ήλθαν πολλοί Υδραίοι που κατοικούσαν στην Αθήνα. Προσήλθαν ο γηραιός βουλευτής Δημήτριος Καλλιφρονάς, ο βουλευτής Δημήτριος Μουτσόπουλος, ο στρατηγός Δημήτριος Βότσαρης με την γυναίκα και τον ανιψιό του καθώς και άλλοι ανώτεροι υπάλληλοι. Στην ομήγυρη προστέθηκε ομάδα Κρητών όπως και αντιπροσωπεία από παλαιούς αγωνιστές...

Τον πανηγυρικό άρχισε να εκφωνεί ο δικηγόρος και δημοτικός σύμβουλος Πειραιώς Νικόλαος Β. Παγκώστας.

Τον διαδέχτηκε ο Γεώργιος Ανδρικόπουλος, πρώτος ελεγκτής του τελωνείου Πειραιώς.

Συνέχισε ο Διονύσιος Ταβουλάρης, διευθυντής του ενταύθα δραματικού θιάσου "Μένανδρος". Απήγγειλε την ΛΥΡΑ ή ΔΕΥΤΕΡΗ ΑΝΑΣΤΑΣΗ, ένα μακροσκελές επικό ποίημα γραμμένο από τον ίδιο. Άρχιζε ως εξής:

Τη λύρα σου ήθελα 'δω για να ενθουσιάσω! / πού είνε τη, Ορφέα μου, το κόσμο να χαλάσω; / Σαν τη βαρούσες τα χαρτιά μάς γράφουν πως θηρία, / σκυφτά τα πόδια σώγλειφαν βράχια λιθάρια κρύα / Άναβαν και λαχταριστά της λύρας σου τον τόνο, / Ήηγούσαν με παλμούς συχνούς, τον εδικό τους νόνο!...

Και προς το τέλος:

Πρέπει να ήνε Τσαμαδός ένας να φτιάση "Άρη" / μ' άλλα σαράντα να πιαστή και νάβγη παληγκάρι. / Οι ιστορίαι εύκολα δε γράφουν Σφακτηρία / θέλει Μαυροκορδάτου νου και του Σαχτούρη αντρεία!...

Μετά την λήξη οι επίσημοι επέβησαν σε βασιλικές λέμβους που έσυρε ατμάκατος η οποία μετέφερε την μουσική του δήμου

παιανίζουσα όλο το διάστημα και τους έφερε έξω από το λιμάνι, στο μνημείο του ναυάρχου Μιαούλη.

Ο αρχιεπίσκοπος ανέγνωσε ευχές και προσφώνησε τον νεκρό ο Γκίκας Δοκός, επίτιμο μέλος της επιτροπής της Υδραϊκής συνοικίας. Τον λόγο έλαβε και ο Παγκώστας.

Με τις ίδιες λέμβους "μετέβησαν επί του απέναντι μέρους" του λιμανιού όπου η επιτροπή κατέθεσε στεφάνι στον τάφο του πυρπολητή Αναστασίου Ρομπότση. Προσφώνησε ο Ι. Μάνος.

Κατόπιν με τις λέμβους πήγαν κι εκείνοι στον ιστορικό πάρωνα "Άρη" όπου κατέθεσαν με την σειρά τους στεφάνι της Υδραϊκής συνοικίας, ανέβηκαν στο πλοίο και ακολούθησε προσφώνηση του Γκίκα Δοκού. Αντιφώνησε πάλι ο Κωνσταντίνος Χατζηκυριάκος.

Έτσι περατώθηκε η πανηγυρική τελετή της Υδραϊκής συνοικίας.

"Περί την εσπέραν γενική φωταγώγησις της πόλεως παρίστα θέαμα λαμπρόν τω όντι.

Δημόσια και ιδιωτικά καταστήματα, οδοί τα πάντα είχαν φωταγωγηθή καταλλήλως. Την γενικήν ταύτην φωτοχυσίαν επέτεινον άφθονα βεγγαλικά φώτα, πύραυλοι δε διασχίζοντες την ατμόσφαιραν, απέδιδον εις την πόλιν πανηγυρικήν όψιν αξιοθέατον".

Γύρω στις 8 το βράδυ οι Πειραιώτες άρχισαν να συγκεντρώνονται στην προκουμιά και στην πλατεία Θεμιστοκλέους όπου επρόκειτο να επισφραγιστεί η εορτή με λόγους και ποιήματα.

Πρώτος ανέβηκε στο βήμα ο Ιάκωβος Δραγάτης που στο τέλος ευχήθηκε να εορταστεί η επέτειος ακόμα λαμπρότερη τα επόμενα χρόνια.

Τον ρήτορα διαδέχτηκε ο Πέτρος Κ. Αποστολίδης που απήγγειλε "ποίημα εις δημώδες ιδίωμα". Το ποίημα αρχίζει και τελειώνει όπως το αντιγράφω:

Γιατί, γιατί σα σήμερα, όπου σκορπάει ο Μάρτης/ Ολόγυρα της χάραις του κι' όλη τη γη στολίζει,/ Που κάθε δένδρο και κλαδί μοσχοβολά κι' ανθίζει,/ Που χελιδόνια ολόμαυρα τριγύρω φτερουγίζουν/ Κι' η θάλασσα καμαρωτή το περιγιάλι γλύνει,/ Γιατί, γιατί αθέλητα ο νους μου ξεπετάει/ Σε περασμέναις ομορφαιάς, σε περασμένα χρόνια;

Γιατί αξάφνου' όνειρο ο νους μου σαν να τρέχει,/ Θαρρώ πως ακουρμαίνομαι της Λαύρας την καμπάνα/ Και πώς ξανοίγω άξαφνα' του Γερμανού τα χέρια,/ Τη γαλανή της Λευθερίας και του Χριστού σημαία;.....

Κι' αν εις τη γη, που ελεύθερη μας δώσατε με αίμα,/ Διαβαίνομε τα χρόνια μας, χωρίς σπαθί στο χέρι,/ Μη βαργωμήσετε, γιατί θαρθή καιρός και πάλι,/ Που σαν προβάλ' η άνοιξη τη γη μας να στολίση,/ Θαρθή εις το μνημούρι σας το μαύρο χελιδόνι,/ Να σας ειπή χαρούμενο και πάλι, ' το σκοπό του,/ Πως τα παιδιά του Μπότσαρη και του Καραϊσκάκη/ Για πάντα δεν εξέχασαν τον πόλεμο να κάνουν!

Ύστερα μίλησε σύντομα ο Ιερώνυμος Βλαχάκης.

Εν κατακλείδι, "Παρετηρήσαμεν εν τούτοις ότι η πλατεία Θεμιστοκλέους ήτο ήκιστα κατάλληλος δια τους ρήτορας ένεκα της κακής φωνητικής αυτής, εις ην συνέτεινεν του ανυπομονούντος πλήθους ο θόρυβος, και ο κρότος των εγγύς καιομένων πυροτεχνημάτων".

"Ηλεκτρικόν φως καθ' όλην την διάρκεια των αγορεύσεων έριπτον τα Ψαρά και η Σβετλάνα, ανακριβώς δ' ανέφερον τινες των συναδέλφων ότι εφωταγωγήθη και η Καστέλλα υπό ηλεκτρικού φωτός".

ΣΧΟΛΙΑ

*Αυτή η περιγραφή του τυπικού του εορτασμού της 25 Μαρτίου τυπώθηκε στο φύλλο 435 της 28.3.1884 και αναδημοσιεύτηκε στο βιβλίο που εξέδωσε η εφημερίδα ΠΡΟΝΟΙΑ.

*Επί δεκαετίες παρατηρείται ο χωρισμός της πόλης σε δύο τμήματα, της Χιακής - κεντρικής πόλης και του Υδραϊκού συνοικισμού αν και επίσημα ο δήμος ήταν πλέον ενιαίος. Αυτό εξαλείφτηκε στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα.

*Ο πάρων ΑΡΗΣ του Αναστασίου Τσαμαδού, μετά τον θάνατό του, με καπετάνιους τους Νικόλαο Βότσο και Δημήτριο Σαχτούρη γνώρισε την δόξα όταν στις 26.4.1825 επιχείρησε επιτυχή έξοδο από τον αποκλεισμό των οθωμανικών πολεμικών πλοίων στην Σφακτηρία. Μετά την απελευθέρωση αγοράστηκε από το κράτος, ονομάστηκε ΑΘΗΝΑ και με έδρα τον Πειραιά εκτελούσε χρέη ακταιωρού. Λειτουργήσε σαν Ναυτική Σχολή στα 1863 "επί πλοίου το οποίον δεν εκινείτο". Μετά (1865) η Σχολή μεταφέρθηκε στον δρόμωνα ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΟΝ. Στα 1879 ξαναπήρε το πρώτο όνομά του, χρησίμευσε ως εκπαιδευτικό από την Σχολή Παίδων (Ναυτοπαίδων) και από τον Μάιο του 1882 με υπουργική διαταγή φιλοξένησε την προσωρινή Ναυτική Σχολή, των δοκίμων β' τάξεως αποφοίτων της Σχολής Ευελπίδων. Καθηγητής των Ελληνικών και της Ιστορίας ήταν ο Γεώργιος Κρέμος (1839 - 1926). Η Σχολή των Ναυτικών Δοκίμων (ιδρύθηκε στα 1884) πάνω στον ΑΡΗ διαλύθηκε στις 8.1.1885 επειδή ήδη λειτουργούσε στον ατμοδρόμωνα ΕΛΛΑΣ (πρώην ΑΜΑΛΙΑ, εγκαίνια 8.8.1884). Βυθίστηκε τιμητικά στις 25.3.1921.

*Αρχιεπίσκοπος Αντώνιος, πρώην Κερκύρας. Ο Αντώνιος Χαριάτης (Ζάκυνθος 1825), εξελέγη μητροπολίτης Κερκύρας στα 1870. Πριν ήταν προϊστάμενος της Αγίας Τριάδος στην Βιέννη. Στα 1873 απέσυρε την υποψηφιότητά του ως Αρχιεπίσκοπος Αθηνών. Παρατήθηκε από την θέση του στην Κέρκυρα στα 1881 για κατηγορίες περί των οικονομικών. Ταξίδεψε σε διάφορες εκκλησίες (στις 5.2.1882 τέλεσε τα εγκαίνια της Αγίας Σοφίας στο Λονδίνο), ανακηρύχτηκε και διδάκτορας στην Οξφόρδη. Στις 15.1.1889 βρέθηκε στην Αλεξάνδρεια όπου μαζί με τον Πάπα και Πατριάρχη Σωφρόνιο Δ' (κατά κόσμον Σταύρος Μείνταντζόγλου) και τον Αρχιεπίσκοπο Σιναίου Πορφύριο Α' (κατά κόσμον Παναγιώτης Μαρούδας) χειροτόνησαν στον Άγιο Νικόλαο τον αρχιμανδρίτη Νεκτάριο Κεφαλά (τον μετά τον θάνατό του Άγιο Νεκτάριο) σε μητροπολίτη Πενταπόλεως. Πέθανε στα 1892.

*Μια σπάνια αναφορά ότι στην απέναντι από το μνημείο του Μιαούλη πλευρά του λιμανιού υπήρχε αντίστοιχο μνημείο του πυρπολητή Αναστασίου Ρομπότση (1800 - 1866;). Οι ακτές ήταν ακατοίκητες και οι ταφές στις εξοχές επιτρέπονταν έως τον οριστικό περιορισμό τους στο νεκροταφείο του Αγίου Διονυσίου.

*Το ποίημα του Πέτρου Κ. Αποστολίδου (Παύλου Νιρβάνα) που απαγγέλθηκε στην Πλατεία Θεμιστοκλέους, δημοσιεύτηκε και στο πρώτο του φυλλάδιο "Δάφναι/ εις την κέ' Μαρτίου 1821/ Εν Αθήναις/ Εκ του τυπογραφείου Αττικού Μουσείου/ 1884". Ήταν τότε 18 ετών, όταν σπούδαζε στην ιατρική σχολή. Αναδημοσιεύτηκε στα Άπαντα (4ος τόμος, σελίδες 460 - 466) που με επιμέλεια του Γιώργου Βαλέτα τύπωσε ο εκδοτικός οίκος Χρήστου Γιοβάνη (1968). "Είναι, ένα απ' τα σπανιώτερα φυλλάδια της νεοελληνικής λογοτεχνίας" έγραψε ο Βαλέτας. Μοναδικό αντίτυπο βρήκε στην Γεννάδειο Βιβλιοθήκη αφού ο ίδιος ο Νιρβάνας με την μη φύλαξη των χειρογράφων και έργων του, τις συνεχείς μετακινήσεις και το σκόρπισμα της βιβλιοθήκης του όσο ακόμα ζούσε άφησε ένα μέρος μόνο των βιβλίων του στην σύζυγο και στα παιδιά του. Εκτός από τα Άπαντά του, από τον Νιρβάνα έχω το δυσεύρετο έντυπο Η ΘΗΙΚΗ ΕΠΙΔΡΑΣΙΣ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ, Σύνδεσμος Εθνικής Σωτηρίας, Αθήναι, Ιανουάριος 1923.

Το Σχολείο πηγαίνει στο Μουσείο

Της **Εύης Πίνη**, αρχαιολόγου
Υπεύθυνης Γραφείου Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων
Εφορείας Αρχαιοτήτων Πειραιώς και Νήσων

Διδάσκοντας για το παρελθόν

Στη χώρα μας η ενασχόληση των παιδιών και των εφήβων με το ιστορικό παρελθόν αποτελεί βασικό στοιχείο της τυπικής εκπαίδευσης και καθορίζεται κατά κύριο λόγο από τους σκοπούς και τη διδακτική του μαθήματος της Ιστορίας, αλλά και των αρχαίων ελληνικών. Στο σύγχρονο ελληνικό σχολείο ο εκπαιδευτικός έχει στα χέρια του πολύ περισσότερα εργαλεία, απ' ό,τι παλαιότερα, για να διδάξει Ιστορία και να κάνει το μάθημά του ενδιαφέρον. Ανάμεσα σε αυτά, το Μουσείο κατέχει κεντρική θέση.

Το ότι το Μουσείο διαδραματίζει εκπαιδευτικό ρόλο¹ δεν είναι βέβαια κάτι καινούριο. Ήδη από τον 19ο αιώνα οι φιλόλογοι το θεωρούσαν πολύ σημαντικό για την εκπαίδευση του λαού και τη δημιουργία εθνικής συνείδησης. Για τον λόγο αυτό συνιστούσαν στους πολίτες την επαφή με τα μνημεία *εκ παιδός αρξάμενοι*².

Δυο αιώνες μετά, το Μουσείο έχει αλλάξει και δεν επιθυμεί πλέον να είναι ο διδακτικός μηχανισμός που εμφυτεύει γνώσεις σε παθητικούς δέκτες, αλλά ένας φορέας ιδεών που παρέχει τις δυνατότητες για πολλαπλές αναγνώσεις του υλικού πολιτισμού και ενισχύει την κριτική σκέψη.

Αντίστοιχα και το Σχολείο έχει αλλάξει: Ακολουθώντας τα νέα κοινωνικά δεδομένα και προσπαθώντας να απαντήσει στις ανάγκες της εποχής, υλοποιεί καινοτόμες δράσεις και προγράμματα.

Αυτό που δεν έχει αλλάξει είναι η σχέση του Σχολείου με το Μουσείο. Κάθε χρόνο οι αίθουσες των μουσείων γεμίζουν από σχολικές τάξεις. Οι εκπαιδευτικοί, οργανώνοντας την σχολική επίσκεψη, προσδοκούν από τους μαθητές να ανακαλύψουν μέσα στις προθήκες³ τα τεκμήρια του παρελθόντος και να κατανοήσουν την αξία των αρχαίων πηγών ως πηγών γνώσης. Τι κρίμα, όμως! Τα "αρχαία" δεν έχουν φωνή. Τα αντικείμενα, σαν άλλες μυθικές Σφίγγες, στέκουν στο βάθος τους αινιγματικά και μυστηριώδη και μόνο σε όποιον ξέρει να τους κάνει τις κατάλληλες ερωτήσεις θα μιλήσουν και θα του αποκαλύψουν το μικρό ή το μεγάλο ρόλο που διαδραμάτισαν στην εποχή τους. Όσο για τους αρχαιολογικούς χώρους; Λίθοι, πλίνθοι και κέραμοι ατάκτως ερριμμένα... στην κυριολεξία.

Ανασχεδιάζοντας τις σχολικές επισκέψεις στα μουσεία

Υπό αυτό το πρίσμα γίνεται φανερό ότι οι μαθητές χρειάζονται πάντα ένα διαμεσολαβητή για να τους διδάξει πώς να θέτουν τα ερωτή-

ματα, πώς να κοιτάζουν και να βλέπουν και, τελικά, πώς να γλιτώσουν από τον Μινώταυρο της ανίας που караδοκεί ανάμεσα στα ερείπια των αρχαιολογικών χώρων και πίσω από τις προθήκες των μουσείων.

Παλαιότερα, τον ρόλο του διαμεσολαβητή προσπαθούσε να επιτελέσει ο εκπαιδευτικός, ο δάσκαλος ή ο φιλόλογος που αναλάμβανε να συνοδεύσει τους μαθητές του στο μουσείο. Τα αποτελέσματα δεν ήταν πάντα τα προσδοκώμενα. Όσοι άρχισαν να μπαίνουν στη ζωή του Σχολείου και του Μουσείου η έννοια της **μουσειακής εκπαίδευσης**.

Πρόκειται για έναν νέο κλάδο της επιστήμης της μουσειολογίας που υπηρετεί τον εκπαιδευτικό και τον κοινωνικό ρόλο του μουσείου. Εφαρμόζοντας σύγχρονες παιδαγωγικές μεθόδους μέσα στο μουσείο, η μουσειακή εκπαίδευση έχει κατεξοχήν αποστολή τον *σχεδιασμό και την υλοποίηση εκπαιδευτικών και επικοινωνιακών δράσεων που απευθύνονται στο μαθητικό κοινό, στις οικογένειες, αλλά και σε διάφορες ομάδες πληθυσμού*⁴.

*Σκοπός της των μουσείων ιδρύσεως είναι η διδασκαλία
καί η μελέτη της αρχαιολογίας, η γενική διάδοσις της αρχαιολογικής
γνώσεως καί η ανάπτυξις έρωτος προς τας καλὰς τέχνας.*

(«Περί διοργανισμού των εν Αθήναις μουσείων» 1885)

Στην Ελλάδα η μουσειακή εκπαίδευση βρίσκεται πλέον στην ώριμη ηλικία της. Αφετηρία θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε τις πρώτες απόπειρες του Πελοποννησιακού Λαογραφικού Ιδρύματος (1974), τις εκπαιδευτικές δραστηριότητες του Μουσείου Μπενάκη το 1978⁵, αλλά κυρίως το 1985, τότε που, σε ένα μικρό στίπτι στα Αναφιώτικα της Πλάκας στήθηκε η αρχαιολογική εκπαιδευτική έκθεση "Η γέννηση της γραφής". Μια έκθεση που αγαπήθηκε πολύ από το μαθητικό κοινό, και όχι μόνο, ταξίδεψε σε πολλά μέρη της Ελλάδας⁶ και χάρις σε αυτήν επιμορφώθηκαν στον τομέα της μουσειοπαιδαγωγικής πολλοί από τους σημερινούς αρχαιολόγους που ασχολούνται με την μουσειακή εκπαίδευση -ανάμεσα σε αυτούς και η γράφουσα.

Στα χρόνια που μεσολάβησαν από την πρώτη αυτή εποχή των εκπαιδευτικών προγραμμάτων έως σήμερα, όλο και περισσότερα μουσεία στην Ελλάδα σχεδιάζουν εκπαιδευτικές δράσεις για μαθητικό κοινό. Τα μεγάλα μουσεία, μάλιστα, διαθέτουν Γραφεία ή Τμήματα Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων, με ειδικευμένο προσωπικό που υλοποιεί τις μόνιμες εκπαιδευτικές και επικοινωνιακές δράσεις⁷. Αλλά και τα περιφερειακά μουσεία, ακόμα και όταν δεν διαθέτουν το αντίστοιχο προσωπικό, προσπαθούν να υλοποιούν εκπαιδευτικά προγράμματα κυρίως στο πλαίσιο Διεθνών Ημερών και πανελλαδικών εκστρα-

1. Εύη Πίνη, Μουσείο και Εκπαίδευση, ένα κοινό πεδίο δράσης, στο Π. Βοσνίδης - Α. Τσιτούρη (επιμ.) Μουσείο - Σχολείο, Πρακτικά 6ου Περιφερειακού Σεμιναρίου, Καβάλα, 20 - 22/9/2002 ΥΠ.Ε.Π.Θ - ΥΠ.ΠΟ. - Ελληνικό Τμήμα ICOM, 2002

2. "Οι βιβλιοφιλόλογοι [...] δύνανται και εις τας άλλας τάξεις του λαού και εις αυτούς τους απάιδευτους να μεταδώσωσι την αγάπην και το σέβας προς τα μνημεία των προγόνων ημών [...] Διότι φρονώ ότι μόνον οι εγχώριοι και δυνάμενοι να καταγίνονται περί τα μνημεία, εκ παιδός αρξάμενοι, δύνανται να κατορθώσωσι πολλά" Στέφανος Κουμανούδης, Αττικής Επιγραφαί Επιτύμβιοι

3. Ειρήνη Νάκου, Μουσεία: εμείς, τα πράγματα και ο πολιτισμός, Νήσος 2001

4. Ειρήνη Νάκου, Μουσεία: εμείς, τα πράγματα και ο πολιτισμός, Νήσος 2001

5. Οι εκπαιδευτικές δράσεις του Μουσείου Μπενάκη υλοποιήθηκαν στο πλαίσιο των εκδηλώσεων για το "Έτος Παιδιού" σε συνεργασία με το Σύστημα Ελληνίδων Οδηγών.

6. Στέλλα Χρυσουλάκη και Εύη Πίνη, Το κόκκινο νήμα: αρχαιολογικές εκπαιδευτικές εκθέσεις, στο Νίκη Νικονάνου - Κώστας Κασβίκης (επιμ.) Εκπαιδευτικά ταξίδια στο παρελθόν, Πατάκης 2008.

7. Όλγα Σακαλή, Μουσεία και κοινό. Επαναπροσδιορίζοντας τη μουσειακή μαθησιακή εμπειρία, στο Νίκος Παπαδημητρίου, Άρης Αναγνωστόπουλος (επιμ.) Το παρελθόν στο παρόν. Μνήμη, Ιστορία και Αρχαιότητα στη σύγχρονη Ελλάδα, Καστανιώτης 2017

τειών, όπως είναι, π.χ., οι Ευρωπαϊκές Ημέρες Πολιτιστικής Κληρονομιάς, το Περιβάλλον και Πολιτισμός κ.ά.

Αρχαιολογικές εκπαιδευτικές δράσεις στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιά, 2013 - 2018

Μέχρι το 2012 στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Πειραιά δεν υλοποιούνταν εκπαιδευτικές δράσεις για το μαθητικό κοινό, παρά μόνον περιστασιακά, στο πλαίσιο κάποιων εκδηλώσεων και Διεθνών Ημερών.

Από το 2013, όμως, η Εφορεία Αρχαιοτήτων Πειραιώς και Νήσων (τότε ΚΣΤ' ΕΠΚΑ) ξεκίνησε να σχεδιάζει και να υλοποιεί εκπαιδευτικά προγράμματα σε μόνιμη βάση -όχι μόνο στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιά, αλλά και σε αρχαιολογικούς χώρους, σωστικές ανασκαφές και αρχαιολογικές εκθέσεις και στα περιφερειακά Μουσεία της Εφορείας, στην Σαλαμίνα, την Αίγινα, τον Πόρο και τα Κύθηρα.

Τα μόνιμα εκπαιδευτικά προγράμματα που παρουσιάζονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Πειραιά απευθύνονται σε όλες τις βαθμίδες εκπαίδευσης, από το Νηπιαγωγείο έως το Λύκειο, και παρέχονται δωρεάν. Οι θεματικές ποικίλλουν, είναι διαφορετικές για κάθε σχολική βαθμίδα και έχουν επιλεγεί κυρίως με γνώμονα την ηλικία, το γνωστικό επίπεδο των νεαρών επισκεπτών και κάποιες φορές τις ανάγκες, τα ιδιαίτερα τα χαρακτηριστικά ή τα ενδιαφέροντά του κοινού.

Τα μόνιμα εκπαιδευτικά προγράμματα του Αρχαιολογικού Μουσείου Πειραιά

• Για το Νηπιαγωγείο

"Με τον λέοντα στο μουσείο": Εκπαιδευτική περιήγηση με δραστηριότητες, (εικ. 1, 2)

• Για την Α' και Β' Δημοτικού

"Η ιστορία μιας πλαγγόνας": Η ζωή των παιδιών και το παιχνίδι στην αρχαιότητα, (εικ. 3)

• Για την Γ' Δημοτικού

"Ψίθυροι θεών": Τέσσερις χάλκινοι θεοί αφηγούνται τις ιστορίες τους.

• Για την Δ' Δημοτικού

"Μια περικεφαλαία, ένας καθρέφτης και μια κούκλα": Η καθημερινή ζωή στον αρχαίο Πειραιά.

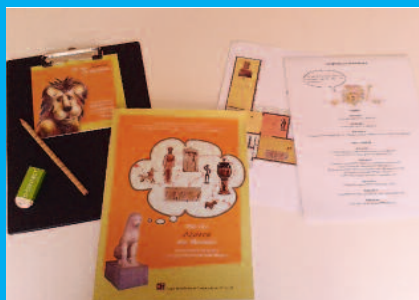
"Με υφάδι και στημόνι": Η πανάρχαια τέχνη της υφαντικής και η μόδα στην αρχαία Ελλάδα, (εικ. 4.)

• Για την Ε' και Στ' Δημοτικού

"Με φωτιά και με χαλκό φτιάχνω αγαλμα θεϊκό": Η τεχνική χύτευσης των χάλκινων

Εικ. 1 Εκπαιδευτική περιήγηση «Με τον Λέοντα στο Μουσείο».

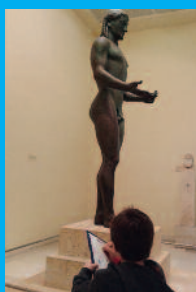
Εικ. 2 Το εκπαιδευτικό υλικό «Με τον Λέοντα στο Μουσείο», διατίθεται και στους γονείς που θα ήθελαν να διοργανώσουν μια επίσκεψη με τα παιδιά τους στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιά.

Εικ. 3 Στιγμιότυπο από το εκπαιδευτικό πρόγραμμα «Η ιστορία μιας πλαγγόνας».

Εικ. 4 Προσεγγίζοντας βιωματικά το θέμα της ένδυσης στην Αρχαία Ελλάδα.

Εικ. 5 Ο Απόλλων του Αρχαιολογικού Μουσείου Πειραιά πρωταγωνιστεί στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα με θέμα την τεχνική χύτευσης των χάλκινων αγαλμάτων.

νων αγαλμάτων, (εικ.5)

"Πρόσκληση σε συμπόσιο": Οι διατροφικές συνήθειες και η κοινωνική ζωή των αρχαίων Ελλήνων.

• Για το Γυμνάσιο και το Λύκειο

"Δεσπότες και δούλοι": Ο θεσμός της δουλείας στην αρχαιότητα.

"Ο Πειραιάς των Ξένων και των μετοίκων": Μια ματιά στην πολυπολιτισμική κοινωνία του αρχαίου Πειραιά, (εικ. 6)

"Η εκδίκηση του Ποσειδώνου": Ο ρόλος του Πειραιά στην μετεξέλιξη της Αθήνας σε ναυτική υπερδύναμη του αρχαίου κόσμου (εικ. 7)

Εκτός από τα μόνιμα προγράμματα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιά, υλοποιούνται εκπαιδευτικές δράσεις σε συνεργασία με σχολεία (δράσεις τύπου project), σχεδιάζονται ειδικά εκπαιδευτικά προγράμματα για Άτομα με Αναπηρίες, για παιδιά μεταναστών, για ενήλικες που φοιτούν σε Σχολεία Δεύτερης Ευκαιρίας, καθώς επίσης και επετειακές επικοινωνιακές δράσεις. (εικ. 8)

Ένα από τα πολύ ιδιαίτερα και απαιτητικά προγράμματα -ως προς τη διοργάνωση και την υλοποίηση- που θα θέλαμε να αναφέρουμε είναι το πρόγραμμα **"Μια νύχτα στο Μουσείο"**.

Η διανυκτέρευση σε ένα μουσείο, γνωστή στη διεθνή βιβλιογραφία με τον όρο *sleepover*, είναι μια ενδιαφέρουσα δράση που άρχισε να υλοποιείται και στη χώρα μας τα τελευταία χρόνια. Ιδιωτικά μουσεία αλλά και μεγάλα δημόσια, όπως, για παράδειγμα, το Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, καλούν μια ομάδα επισκεπτών, συνήθως παιδιά ηλικίας 8-12 ετών που συνοδεύονται -ή όχι- από ενήλικες, να περάσουν ένα βράδυ στο μουσείο και, στο πλαίσιο αυτό, να ζήσουν μια ξεχωριστή μουσειακή εμπειρία. Το *sleepover* υλοποιείται μέσα σε ένα Σαββατοκύριακο, από το απόγευμα του Σαββάτου έως το πρωί της Κυριακής, και στα δημόσια μουσεία είναι δωρεάν.

Ακολουθώντας αυτή την πρακτική, η ΕΦΑ Πειραιώς και Νήσων έχει διοργανώσει δύο φορές στο παρελθόν *sleepover* στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιά.

"Μια νύχτα στο Μουσείο", Ιούνιος 2012

Στο *sleepover* συμμετείχαν 41 μαθητές και μαθήτριες από σχολείο της Αθήνας με τους γονείς τους. Οι συμμετέχοντες ξεναγήθηκαν στο Μουσείο, έλαβαν μέρος σε εκπαιδευτικό παιχνίδι και γνώρισαν την "μυστική ζωή του Μουσείου" σε ένα από τα εργαστήρια συντήρησης. Για το τέλος της βραδιάς, οι εργαζόμενοι του Μουσείου είχαν ετοιμάσει για μικρούς και μεγάλους μια γιορτή στον κήπο του Μουσείου.

"Μια νύχτα στο Μουσείο", Ιούνιος 2016

Αντίστοιχη ήταν η διοργάνωση και το

Εικ. 6 Με αφορμή τα επιτύμβια μνημεία των μετοίκων, συζητάμε για την πολυπολιτισμική κοινωνία του αρχαίου Πειραιά.

Εικ. 7 Εποπτικό υλικό για το εκπαιδευτικό πρόγραμμα «Η εκδίκηση του Ποσειδώνα».

Εικ. 8 «Αρχαία παιχνίδια, νέες τεχνολογίες», ένα πρόγραμμα με θέμα την εκπαιδευτική χρήση των 3D εκτυπώσεων.

Εικ. 9 Στιγμιότυπο από το εκπαιδευτικό πρόγραμμα που υλοποιείται στο Μουσείο του Πειραιά.

2016, (εικ. 9) με μία ομάδα 20 μαθητών από σχολείο της Νίκαιας. Τα παιδιά ξεναγήθηκαν στο λιμάνι της Ζέας και στη συνέχεια επέστρεψαν στο Μουσείο για να παρακολουθήσουν την δράση "Τα βράδια στο μουσείο ζωντανεύουν τα αγάλματα!", στο πλαίσιο της οποίας επισκέφθηκαν το Εργαστήριο Συντήρησης Λίθου. Στους μαθητές προσφέρθηκε δείπνο και πρωινό στον κήπο του Μουσείου.

Εκπαιδευτικά προγράμματα στην Έκθεση "Στην επιφάνεια"

Η Αρχαιολογική Έκθεση "Στην επιφάνεια" παρουσιάζεται στο κτίριο της Ξυλαποθήκης, που βρίσκεται στον πεζόδρομο της οδού Πύλης στον Πειραιά, σε άμεση γειτνίαση με τον αρχαιολογικό χώρο των Αστικών Πυλών. Στο ίδιο κτίριο στεγάζονται τα εργαστήρια συντήρησης των ευρημάτων από τις ανασκαφές του Μετρό και του Τραμ καθώς επίσης και χώρος για την παρουσίαση εκπαιδευτικών προγραμμάτων και σεμιναρίων.

Τα εκπαιδευτικά προγράμματα στην Ξυλαποθήκη ξεκίνησαν την πειραματική τους εφαρμογή το 2014, πριν ακόμα εγκαινιαστεί η έκθεση "Στην επιφάνεια".

Το πρώτο εκπαιδευτικό πρόγραμμα, με τίτλο "Ο Μετροπόντικας αποκαλύπτει τον αρχαίο Πειραιά", απευθύνθηκε σε σχολεία που βρίσκονταν κοντά σε ανασκαφές του Μετρό. Ακολούθως σχεδιάστηκαν δύο εκπαιδευτικά προγράμματα για μαθητές Δημοτικού και Γυμνασίου-Λυκείου.

Το πρώτο με τίτλο "Υδωρ αείρροον" έχει ως θέμα το σύστημα του αρχαίου Πειραιά και απευθύνεται σε μαθητές δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης.

Το δεύτερο με τίτλο "Από το βάθος του πηγαδιού, στον πάγκο του συντηρητή: Η ιστορία ενός ευρήματος" απευθύνεται σε μαθητές Δημοτικού. Με αφορμή την φανταστική ιστορία ενός πραγματικού ευρήματος, οι μαθητές ενημερώνονται για τις ανασκαφές που έγιναν στο πλαίσιο των μεγάλων συγκοινωνιακών έργων του Πειραιά και για τις εργασίες συντήρησης των ευρημάτων. (εικ. 10)

Τέλος στον ίδιο χώρο, κατά τους μήνες Απρίλιο και Μάιο υλοποιείται το εκπαιδευτικό πρόγραμμα "Το παιχνίδι της ανασκαφής ή η ανασκαφή σαν παιχνίδι" για μαθητές πρώτης σχολικής ηλικίας (Νηπιαγωγείο, Α και Β Δημοτικού).

Εκπαιδευτικά προγράμματα σε σωστικές ανασκαφές

Παράλληλα, το Γραφείο Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων της Εφορείας διοργανώνει εκπαιδευτικές δράσεις σε σωστικές ανασκαφές, όπου οι μαθητές έχουν την δυνατότητα να δουν από κοντά πώς γίνεται μια ανασκαφή, να συνομιλήσουν με τα μέλη του συνεργείου, τους αρχαιολόγους, τους αρχιτέκτονες, τους τεχνίτες και να δουλέψουν μαζί τους, (εικ. 11), είτε σε ειδικά διαμορφωμένο σκάμμα είτε στο πραγματικό.

Από το 2013 έως σήμερα έχουν υλοποιηθεί τα ακόλουθα προγράμματα:

"Μια ανασκαφή στην αυλή του σχολείου μας":

Το πρόγραμμα υλοποιήθηκε

Α) στη σωστική ανασκαφή οικοπέδου του Οργανισμού Σχολικών Κτιρίων στο Δήμο Μοσχάτου, (εικ 12). Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα υλοποιήθηκε από τον Μάρτιο έως και τον Ιούνιο του 2013, με τους μαθητές του 4ου και 5ου Δημοτικού Σχολείου Μοσχάτου.

Β) στη σωστική ανασκαφή του Χατζηκυριάκειου Ιδρύματος Παιδικής Προστασίας, τον Φεβρουάριο του 2016, με τους μαθητές του 56ου Δημοτικού Σχολείου Πειραιά.

Με την ολοκλήρωση του εκπαιδευτικού προγράμματος της ανασκαφής, οι μαθητές επισκέφθηκαν το Αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιά και ξεναγήθηκαν στα εργαστήρια συντήρησης.

"Το σχολείο πηγαίνει ανασκαφή": Το πρόγραμμα υλοποιήθηκε σε σωστικές ανασκαφές του Πειραιά (οικόπεδο Μπουλινάκη, 2013), του Αγ. Ιωάννη Ρέντη (οικόπεδο Οργανισμού Σχολικών Κτιρίων, 2016) και του Δήμου Αλίμου (οικόπεδο Παπαδοπούλου, 2018)

"Μια ανασκαφή στη γειτονιά του σχολείου μας": Το πρόγραμμα υλοποιήθηκε σε σωστικές ανασκαφές του Δήμου Μοσχάτου (οικόπεδο Παπαθανασίου) και του Δήμου Αλίμου (οικόπεδο Κουτελιδάκη, 2016)

Συμμετοχή στους εορτασμούς Διεθνών Ημερών και στις επικοινωνιακές Δράσεις του ΥΠΠΟΑ

Εκτός από τα μόνιμα εκπαιδευτικά προγράμματα, υλοποιούνται και άλλα στο πλαίσιο εορτασμών και εκδηλώσεων που διοργανώνει το ΥΠΠΟΑ. Στο πλαίσιο αυτό, η ΕΦΑ Πειραιώς και Νήσων σχεδιάζει εκπαιδευτικές δράσεις και περιηγήσεις που απευθύνονται σε μαθητικό κοινό, αλλά και ενήλικες, οικογένειες με παιδιά κ.λπ.. Το διάστημα 2013-2018 έχουν σχεδιαστεί και υλοποιηθεί επικοινωνιακές δράσεις (εικ. 13 - 14) στο πλαίσιο των ακόλουθων εορτασμών:

Ευρωπαϊκές Ημέρες Πολιτιστικής Κληρονομιάς (Αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιά, κάθε Σεπτέμβριο)

18 Μαΐου, Διεθνής Ημέρα Μουσείων (2013: Αρχαιολογικό Μουσείο Αίγινας. 2013 έως 2018: Αρχαιολογικό Μουσείο Πόρου)

Πράσινες Πολιτιστικές Διαδρομές (2014: Αρχαιολογικό Μουσείο Σαλαμίνας, 2015: Αρχαιολογικός χώρος Ιερού Ιππολύτου Τροιζήνας,

Εικ. 11 Στιγμιότυπο από το εκπαιδευτικό πρόγραμμα «Το σχολείο πηγαίνει ανασκαφή», σε σωστική ανασκαφή οικοπέδου στον Πειραιά.

Εικ. 12 Συμμετοχή μαθητών σε σωστική ανασκαφή. Οικόπεδο ΟΣΚ, Μοσχάτο, 2013.

ο από το εκπαιδευτικό πρό-
ποιοιήθηκε κατά τη διάρκεια
το Αρχαιολογικό Μουσείο
τον Ιούνιο του 2016.

Εικ. 10 Βιωματικό εργαστήριο συντήρησης,
στο πλαίσιο εκπαιδευτικού προγράμματος
που υλοποιείται στο κτίριο της
Ξυλαποθήκης.

2016: Νεώσοικοι Ζέας, 2017: Αρχαιολογικό Μουσείο Κυθήρων και Μινωικό Ιερό Κορυφής Αγίου Γεωργίου στο Βουνό, Αστικές Πύλες Πειραιά, Μακρά Τείχη και Αρχαιολογικός χώρος Αγ. Νικολάου Πάλλων, στη Βούλα, 2018: Αρχαιολογικός χώρος Αγ. Νικολάου Πάλλων)

Περιβάλλον και Πολιτισμός (2016: Αρχαιολογικά Μουσεία Πειραιά και Κυθήρων, 2017 και 2018: Αρχαιολογικό Μουσείο Αίγινας)

Καλοκαιρινά εκπαιδευτικά προγράμματα

Οι καλοκαιρινές εκπαιδευτικές δράσεις άρχισαν να υλοποιούνται από το 2015, κάθε Ιούνιο στον Πειραιά (Αρχαιολογικό Μουσείο και Ξυλαποθήκη) και κάθε Ιούλιο στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πόρου, στο Αρχαιολογικό Μουσείο Κυθήρων (από το 2016) και στο κάστρο της Χώρας Κυθήρων. Απευθύνονται σε νεανικό και ενήλικο κοινό, (εικ. 15) σε παιδιά που συμμετέχουν στα προγράμματα των Κέντρων Δημιουργικής Απασχόλησης καθώς και σε οικογένειες που κάνουν διακοπές.

Στο πλαίσιο αυτό διοργανώνονται ποικίλα εκπαιδευτικά προγράμματα, περιηγήσεις, καλλιτεχνικά και βιωματικά εργαστήρια.

Σεμινάρια μουσειακής εκπαίδευσης

Το Γραφείο Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων της ΕΦΑ Πειραιώς και Νήσων διοργανώνει κάθε χρόνο σεμινάρια μουσειακής εκπαίδευσης με ποικίλα θέματα για τους εκπαιδευτικούς που υπηρετούν σε σχολεία της Αττικής. Τα σεμινάρια διοργανώνονται σε συνεργασία με τις κατά τόπους Διευθύνσεις Εκπαίδευσης και συνδυάζονται με βιωματικά εργαστήρια. Από το 2013 έως σήμερα έχουν διοργανωθεί σεμινάρια στα Αρχαιολογικά Μουσεία Πειραιά, Σαλαμίνας, Αίγινας, Πόρου και Κυθήρων καθώς επίσης και σε αρχαιολογικούς χώρους του Πειραιά και της Αίγινας.

Μιλώντας με αριθμούς

Από το 2013 έως το 2018 στα εκπαιδευτικά προγράμματα του Αρχαιολογικού Μουσείου Πειραιά έχουν λάβει μέρος 19.497 μαθητές της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, ενώ στα εκπαιδευτικά προγράμματα που υλοποιούνται σε σωστικές ανασκαφές 328 μαθητές.

Στα σεμινάρια μουσειακής εκπαίδευσης οι συμμετέχοντες εκπαιδευτικοί πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης για το ίδιο χρονικό διάστημα ήταν 1.615, ενώ στις διάφορες επικοινωνιακές δράσεις και εκδηλώσεις για οικογένειες, νεανικό και ενήλικο κοινό έχουν συμμετάσχει 1.926 επισκέπτες.

Συμπεράσματα

Η Εφορεία Αρχαιοτήτων Πειραιώς και Νήσων επενδύοντας στην μουσειακή εκπαίδευση είχε ως στόχο να επιτύχει την αναβάθμιση των Μουσείων της και την ενίσχυση του κοινωνικού τους ρόλου.

Τα αποτελέσματα αυτής της πολιτικής στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιά είναι ορατά και συγκρίσιμα⁸. Οι ποικίλες εκπαιδευτικές και επικοινωνιακές δράσεις που υλοποιούνται κατά τη διάρκεια του ακαδημαϊκού έτους έχουν αυξήσει κατά πολύ την επισκεψιμότητά του, όπως φαίνεται στον παρακάτω πίνακα, ιδιαίτερα κατά τους δύσκολους χειμερινούς μήνες όπου δεν υπάρχει τουριστική κίνηση. Τα μέλη της εκπαιδευτικής κοινότητας, διδάσκοντες και διδασκόμενοι, δεν πληρώνουν βεβαίως την είσοδό τους στο Μουσείο, και υπό αυτή την έννοια δεν προσφέρουν έσοδα, ωστόσο τα δελτία ελευθέρως εισόδου προσμετρώνται στα εισιτήρια που διαθέτει κατά μήνα το Μουσείο.

ΕΤΟΣ	ΜΗΝΑΣ	ΕΠΙΣΚΕΠΤΕΣ	ΜΗΝΑΣ	ΕΠΙΣΚΕΠΤΕΣ
2012	ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ	90	ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ	670
2013	ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ	651	ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ	726
2014	ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ	1.166	ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ	652
2015	ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ	1.326	ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ	727

(Στοιχεία από την Ελληνική Στατιστική Υπηρεσία)

Εν κατακλείδι, μπορούμε να πούμε ότι το Αρχαιολογικό Μουσείο του Πειραιά σταθερά κερδίζει, χρόνο με το χρόνο, μια σημαντική θέση στα πολιτιστικά δρώμενα της πόλης, με τις υψηλού επιπέδου επικοινωνιακές του δράσεις, ενώ παράλληλα αποτελεί σταθερό σημείο αναφοράς για την εκπαιδευτική κοινότητα, καθώς τα προγράμματά του είναι πλέον γνωστά και δημοφιλή στα σχολεία όχι μόνον της περιφέρειας του Πειραιά, αλλά και ολόκληρης της Αττικής.

8. Αλέξης Καραχάλιος, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών, Διοίκηση Πολιτιστικών Μονάδων, 2016

οιστική
χάτο

Εικ. 13 Εκπαιδευτικό πρόγραμμα «Χρόνος φθοροποιός», Ευρωπαϊκές Ημέρες Πολιτιστικής Κληρονομιάς 2014.

Εικ. 14 Περιήγηση στους νεώσοικους της Ζέας, στο πλαίσιο της δράσης «Πράσινες Πολιτιστικές Διαδρομές», 2016.

Εικ. 15 Εκπαιδευτική περιήγηση για ενήλικο κοινό.

Εν τέλει...

Αντιδράσεις και προβληματισμοί για την έκταση των ορίων κήρυξης αρχαιολογικού χώρου της πόλης του Πειραιά

Εν τέλει.... συναντήθηκαν, την Τρίτη 12 Μαρτίου, η Υπουργός Πολιτισμού και Αθλητισμού κα Μυρσίνη Ζορμπά με τον Δήμαρχο Πειραιά κ. Γιάννη Μώραλη και τον Αντιπεριφερειάρχη Πειραιά κ. Γιώργο Γαβρίλη για το θέμα που ανέκυψε με την πρόθεση του Κεντρικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου (Κ.Α.Σ.) να κηρύξει αρχαιολογικό χώρο το σύνολο της πόλης του Πειραιά. Στη συνάντηση αυτή συμμετείχαν επίσης ο Υφυπουργός Πολιτισμού και Αθλητισμού κ. Κωνσταντίνος Στρατής, η Γενική Γραμματέας του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού και Πρόεδρος του Κ.Α.Σ. κα Μαρία Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη και η Προϊσταμένη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Πειραιώς και Νήσων κα Στέλλα Χρυσουλάκη.

Είχαν προηγηθεί οι αντιδράσεις, οι ενστάσεις, οι προβληματισμοί και οι διαμαρτυρίες των εκπροσώπων των θεσμικών φορέων του Πειραιά (Βουλευτών Δημάρχου, Αντιπεριφερειάρχη, υποψηφίων Δημάρχων, Προέδρων Επιμελητηρίων και άλλων). Και αυτό γιατί δεν είχε προηγηθεί καμία απολύτως διαβούλευση με τους αρμόδιους φορείς για την έκφραση των απόψεών τους σε ένα τόσο κρίσιμο και σοβαρό θέμα, αλλά και γιατί ενδεχόμενη απόφαση του Κ.Α.Σ. να κηρύξει όλο τον Πειραιά σε αρχαιολογικό χώρο θα δημιουργούσε, όπως ισχυρίστηκαν, πρόσθετα εμπόδια στην ανάπτυξη της πόλης. Σημειωτέον ότι όλοι ανεξαιρέτως εξέφρασαν την στήριξή τους για την ανάδειξη και προστασία του αρχαιολογικού πλούτου του Πειραιά, όμως υπογράμμισαν την ανάγκη να υπάρχει συνύπαρξη αρχαίας και σύγχρονης πόλης.

Ο Δήμαρχος Πειραιά κ. Γιάννης Μώραλης, καθώς και ο Αντιπεριφερειάρχης Πειραιά κ. Γιώργος Γαβρίλης προχώρησαν σε μία κοινή έκτακτη συνέντευξη τύπου, στην οποία εξέφρασαν την αντίθεσή τους για το χαρακτηρισμό όλης της πόλης σε αρχαιολογικό χώρο.

Ο Δήμαρχος Πειραιά τόνισε ότι "δεν μπορεί μια επιτροπή να αποφασίζει και να εισηγείται ερήμην της πόλης, όχι μόνο του Δήμου και της Αντιπεριφέρειας, αλλά και των παραγωγικών τάξεων και των κατοίκων, για

ένα τόσο σοβαρό θέμα, που θα επηρεάσει καταλυτικά τη λειτουργία της πόλης, την υλοποίηση έργων αλλά και το αναπτυξιακό της μέλλον".

"Αντιλαμβάνεστε τι αντίκτυπο θα έχει μια ενδεχόμενη έγκριση του Πειραιά ως ενιαίου Αρχαιολογικού χώρου σε επίπεδο αναπτυξιακών έργων, όπως είναι ο Πύργος, το Μικρολίμανο, ο Άγιος Διονύσιος, η Ο.Χ.Ε., αλλά ακόμα και σε έργα καθημερινότητας. Για να αναπλάσουμε π.χ. μια πλατεία ή ακόμα και για να βάψουμε την όψη ενός κτηρίου, θα χρειαζόμαστε την έγκριση της αρχαιολογικής υπηρεσίας, με ό,τι συνεπάγεται αυτό σε επίπεδο διαδικασιών! Αυτό είναι

παράλογο και δεν βοηθάει την ανάπτυξη του Πειραιά".

Παράλληλα ανάλογες τοποθετήσεις έκαναν οι υποψήφιοι Δήμαρχοι Πειραιά κ.κ. Νίκος Μπελαβίλας και Νίκος Βλαχάκος, όπως και οι βουλευτές κα Γεωργία Γεννιά και κ. Κωνσταντίνος Κατσαφάδος.

Ύστερα από όλα αυτά το Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού ανέβαλε τη συζήτηση του θέματος στο Κ.Α.Σ.

Σε ανακοίνωσή του μάλιστα υπογραμμίζεται ότι η όλη υπόθεση ξεκίνησε από το γεγονός ότι έπρεπε να εναρμονιστεί με τυχόν παρατηρήσεις του Κ.Α.Σ. το master plan του ΟΛΠ, το οποίο όπως τονίζεται "σχετίζεται με χώρους που περιέχουν αρχαιοτήτες στη Σαλαμίνα και τον Πειραιά. Ο αρχαιολογικός χώρος στη Σαλαμίνα - συνεχίζει η ανακοίνωση - έχει οριοθετηθεί στο παρελθόν (Αμπελάκια - Κυνόσουρα), ενώ η κήρυξη - οριοθέτηση του αρχαιολογικού χώρου Πειραιά είναι σε εκκρεμότητα. Συγκεκριμένα, στον Πειραιά υπάρχουν μόνο παλαιές κηρύξεις μεμονωμένων μνημείων (Ηετιώνεια Πύλη, τμήματα του Κωνάνειου Τείχους, Αστικές Πύλες), που δεν περιλαμβάνουν το σύνολο των αρχαιοτήτων".

Καταλήγοντας το Υπουργείο Πολιτισμού αναφέρει στην ανακοίνωση ότι "η ίδια διαδικασία εξέτασης από το Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο στην ίδια συνεδρίαση της

χωρικής ρύθμισης και της πρότασης κήρυξης - οριοθέτησης αρχαιολογικού χώρου ακολουθήθηκε στο πρόσφατο παρελθόν και στην περίπτωση του Ελληνικού. Με αυτή τη διαδικασία όχι μόνο δεν υπήρξε το παραμικρό πρόβλημα στην επένδυση του Ελληνικού, παρά τον μεγάλο θόρυβο που είχε αναίτια προκληθεί, αντίθετα η τήρηση του νόμου τη θωράκισε θεσμικά. Υπενθυμίζεται για πολλοστή φορά ότι κηρυγμένοι αρχαιολογικοί χώροι υπάρχουν σε πολλά αστικά κέντρα της χώρας, με κορυφαίο παράδειγμα το κέντρο της Αθήνας, χωρίς να εμποδίζεται η οικοδομική ή άλλη οικονομική δραστηριότητα. Η κήρυξη αρχαιολογικού χώρου δεν αποτελεί εμπόδιο για το επενδυτικό πλάνο του ΟΛΠ ούτε για την οικονομική ανάπτυξη του Πειραιά, αντίθετα προσδίδει ισχυρή προστιθέμενη αξία".

Ύστερα από τη συνάντηση με την Υπουργό Πολιτισμού και Αθλητισμού κα Μυρσίνη Ζορμπά, ο Δήμαρχος Πειραιά κ. Γιάννης Μώραλης σε δήλωσή του τόνισε: "Είναι προφανές ότι όλοι οι Έλληνες είμαστε υπέρ της προστασίας των αρχαιοτήτων και της πολιτιστικής μας κληρονομιάς, αρκεί αυτή η προστασία να συνάδει και να μην δημιουργεί αναχώματα στην ανάπτυξη της πόλης του Πειραιά. Εν όψει της επικείμενης συνεδρίασης του Κ.Α.Σ., εκφράσαμε την απορία μας, γιατί θα πρέπει να χαρακτηριστεί ως αρχαιολογικός χώρος το σύνολο του Δήμου, όπου από όσα γνωρίζουμε μέχρι σήμερα, δεν υπάρχει πληθώρα σημαντικών αρχαιολογικών ευρημάτων".

Και πρόσθεσε: "Θέσαμε τους προβληματισμούς μας, σε κάποια ζητήματα πήραμε απαντήσεις, σε άλλα μένει να ξανασυζητήσουμε και να εμβαθύνουμε, καθώς δεν είναι μια απλή υπόθεση. Στην κατεύθυνση αυτή και εν όψει του επικείμενου Δημοτικού Συμβουλίου, κατά τη διάρκεια του οποίου έχω την υποχρέωση να ενημερώσω το Σώμα, αλλά και τους φορείς της πόλης, η διαβούλευση θα συνεχιστεί για τα αρκετά επιμέρους ζητήματα, τα οποία χρήζουν περαιτέρω διευκρινήσεων".

Από την πλευρά του, ο Αντιπεριφερειάρχης Πειραιά κ. Γιώργος Γαβρίλης επανέλαβε ότι "η Περιφέρεια Αττικής σταθερά και αταλάντευτα αναγνωρίζει και στηρίζει, εμπράκτως, την ανάγκη προστασίας, προβολής και ανάδειξης της πολιτιστικής κληρονομιάς μας. Παράλληλα, όμως, ανέφερε τον προβληματισμό του για την έκταση των νέων ορίων, σημειώνοντας ότι αυτή πρέπει να συνάδει με τα ανασκαφικά ευρήματα, την πυκνότητά τους και την σημασία τους, για να μην οδηγηθούμε στη διαμόρφωση ενός δύσκαμπτου θεσμικού πλαισίου, που θα δημιουργεί περισσότερα προβλήματα απ' όσα θα επιλύει".

Όλες οι πλευρές συμφώνησαν να συνεχιστεί η διαβούλευση.